



प्रथमपरिच्छेदः ।

रस इति व्युत्पत्तिर्योगाद् भावतदाज्ञासादयोऽपि गृह्यन्ते ॥

तत्र रसो यथा ।

“शृण्वं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

र्गिद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्व्वर्त्य पद्युर्मुखं ।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

संज्ञानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः ॥ भावो यथा महापा-  
चराधवानन्दसान्निध्यवहिकाणां ।

“यस्यालीयते शल्कसीन्नि जलधिः पृष्ठे जैगम्यण्डलं

दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।

क्रोधे स्रजगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रसम्भासुरो

ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्यैषिदसौ नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः । रसाभासो यथा ।

“मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गारश्च स्यार्जनिमीलिताचीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥

अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयलाद्रसाभासः ।

एवमन्यत् ॥ दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

(४) दोषास्तस्यापकर्षकाः ।

श्रुतिगुष्टापटुार्थत्वादयः काण्वलखञ्जत्वादय इव देशद्वारे-  
णेव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो  
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्वात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्य-

स्थापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ॥  
गुणादयः किं स्वरूपा इत्युच्यते ।

(५) उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।  
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण तमेव  
काव्यस्यात्मभूतरसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते ।  
इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभि-  
व्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा  
रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तं । एषामपि विशेषो-  
दाहरणानि वक्ष्यामः ॥ \* ॥

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुप्रतसाहित्यार्णवकर्ष-  
धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविस्त्रिरत्नाकराष्टादशभाषा-  
वारविद्यासिनीभुजङ्गमान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-  
राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः  
परिच्छेदः ॥ \* ॥

वाक्यस्वरूपमाह ।

(६) वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्च-  
यस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे वज्रिणा सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् ।  
आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च ओतुर्जिज्ञासास्व-  
रूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हसीत्यादीना-  
मपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि

वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारि-  
तेन गच्छतीतिपदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षयोग्यतयो-  
रात्मार्थधर्म्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्म्मलक्षणमुपचारात् ॥

(७) वाक्योच्चयो महावाक्यम् ।

योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्त एव ।

(८) इत्थं वाक्यं द्विधा मतं ।

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च ॥ उक्तञ्च ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गिल्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” ॥ महावाक्यं  
यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि ॥ पदोच्चयो वाक्यमि-  
त्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

(९) वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः ।  
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्क्षानेकपदवा-  
क्यानां । अर्थबोधका इति कचटतपानां । वर्णा इति बह्वच-  
नमविवक्षितं । तत्र ।

(१०) अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यञ्ज्यश्चेति त्रिधा मतः ।

एषां स्वरूपमाह ।

(११) वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यञ्ज्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ।



ता अभिधाद्याः । तच्च सङ्केतितार्थस्य बोधनादयिमाऽभिधा ।  
 उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते तं गवानय-  
 नप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य “सास्त्रादिमत्पिण्डानयन-  
 मर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां बधान अश्वमा-  
 नय” इत्यादावावापोद्गाराभ्यां गोशब्दस्य “सास्त्रादिमानर्थः”  
 आनयनशब्दस्य चाहरणमर्थः” इति सङ्केतमवधारयति ।  
 क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् । यथा ।  
 “इह प्रभिक्षकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति” इत्यत्र ।  
 क्वचिदाप्तेपदेशात् । यथा “अयमश्वशब्दवाच्य” इत्यत्र । तच्च  
 सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा  
 नाम ॥

(१२) सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः  
 सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः  
 कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो  
 हरिहरित्युडित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पा-  
 कादयः । एष हि अधिअयणावअयणाद्यन्तादिपूर्वापरीभूत-  
 व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एवमेव हि व्यक्तेरुपाधिषु  
 सङ्केतो गृह्यते न व्यक्तौ । आनन्दव्यभिचारदोषापातात् ॥

अथ लक्षणा ।

(१३) मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

कूटेः प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्येऽसम्भवन् यथा शब्दस्य शब्ता स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति । यथा च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा शब्दस्वार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतु रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र “गङ्गातटे घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतलपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनं । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तं । “रूढेः प्रयोजनादापीति” ॥ केचित् तु “कर्माणि कुशलः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः । “कुशं लालति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दत्तरूपमर्थं बोधयति । तदन्ये न मन्यन्ते । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दत्तरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्भिः शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे “गौः श्वेते” इत्याद्यापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्दोर्” इति गमधातोर्दोर्प्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य श्वनकात्तेऽपि प्रयोगात् ॥

तद्भेदानाह ।

(१४) मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेधोपादानलक्षणा ॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा “श्वेतो धावति” । प्रयोजने यथा

“कुम्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुम्तादिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वञ्च प्रयोजनाभावाद्भूढिः । उत्तरञ्च कुम्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनं । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानं । लक्षणलक्षणायाम् परस्मैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अज्ञहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१५) अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादेवा लक्षणलक्षणा ॥

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः” “गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः ॥ यथा वा ।

“उपहृतं बद्ध तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं । विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतं” ॥

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपहृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्रापकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादना-  
मुत्थार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमप्यपकाराति-  
श्रयः । इयमेव “अज्ञहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१६) आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

(१७) विषयस्यानिगीर्षस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिवृत्तः ।

सारोपा स्यान्निगीर्षस्य मता साध्यवसानिका\* ।

रूढा उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अश्वः श्वेतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्षस्वरूपः स्वसमवेत-  
श्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते ॥ प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः  
प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारो-  
पालं ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो  
युध्यति” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्याधारसम्बन्धः ॥ प्रयो-  
जने यथा । “आयुर्घृतं” । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य-  
कारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैल-  
क्षणेनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनं ॥

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति”  
इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ॥ यथा वा । अग्र-  
मात्रेऽवयवे “हस्तोऽयं” । अत्रावयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः ॥  
ब्राह्मणेऽपि “तत्तासौ” । अत्र तात्कृत्यलक्षणः सम्बन्धः ॥ इन्द्रा-  
र्यासु स्थूणासु “अमी इन्द्राः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः ।  
एवमन्यत्रापि ॥ निगीर्षस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिवृत्त-  
साध्यवसानो । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

\* विषयस्येति । निरुक्तारोपविषयस्येत्यर्थः । अनिगीर्षस्य प्रयुक्त-  
शब्दप्रतिपादितस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिवृत्तः स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा  
शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्याभेदप्रतीतिवृत्त्या सा लक्षणा  
सारोपा स्यादित्यर्थः ॥ टी० ॥

(१८) सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥

सादृश्यात् तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव ॥ रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्ति लभवस्त्रेरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्धपादिस्त्रेहेषु वर्तते ॥ प्रयोजने यथा । राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” ॥ रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हेमन्ते सुखानि” ॥ प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” ॥ प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” ॥ रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” ॥ प्रयोजने यथा । “गौर्जल्पति” ॥

अत्र केचिदाहुः “गोशब्दचारिणो गुणा जाड्यमान्वाद्यो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति” । तदयुक्तं । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् । गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुक्त्यानाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथा ह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दा-

देव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः ।  
वाहीकार्येऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्य-  
स्यार्थस्य शब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव  
प्रपूर्यते ॥ न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रती-  
यते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मा-  
दत्र गोशब्दे मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमा-  
नोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीकस्या-  
ज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनं । इयञ्च गुणयोगाद् “गौणी”  
इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचाराभिप्रायात् शुद्धा । उपचारो हि  
नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीति-  
स्यगनमात्रं । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-  
प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ॥

(१८) व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः ॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य  
गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः  
काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा । “उपकृतं  
वज्रं तत्रेति” ॥ अगूढोऽतिसूक्ष्मतया सर्वजनसंवेद्यः । यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ॥

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।  
आविष्कारातिशयस्याभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥

(२०) धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्य ता अपि द्विधा ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-  
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः ॥

क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वस्त्रदलका घना

वाताः श्रीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कक्षाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वसहो

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

अत्रात्यन्तदुष्पवसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः  
फलं ॥ “गङ्गायां घोष” इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शीतलपावन-  
त्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलं ॥

(२१) तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ।

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः । किञ्च ।

(२२) पदवाक्यगतत्वेन पत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां घोषः” ॥  
वाक्यगतत्वेन यथा ॥ “उपहतं वज्रं तत्रेति” ॥ एवमशीतिप्र-  
कारा लक्षणा ॥

अथ व्यञ्जना ।

(२३) विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिव्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-

लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु खं खमर्थं बोधयित्वा  
उपक्षीणासु यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-  
प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया  
व्यञ्जना नाम । तत्र ।

(२४) अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ।

अभिधामूलामाह ।

(२५) अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकचार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्ततिहेतवः” इति ॥

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्देऽ  
विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति विधोगेन  
तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ”  
इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्त्राणुं वन्दे” इति स्त्राणुः शिवः । “सर्वं  
जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति  
मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः ।  
“मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “पातु वो दयिता-  
मुखं” इति मुखं स्रामुखं । “विभाति गगने चक्रः” इति चक्रः



ब्रज्जी । “निम्नि चिचभानुः” इति चिचभानुर्वज्जिः । “भाति  
 रथाङ्गं” इति नपुंसकव्यक्ता रथाङ्गं चक्रं । खरस्य वेद एव  
 विशेषप्रतीतिरुक्तं न काव्य इति तस्य विषये नोदाहृतं । इदञ्च  
 कोऽप्यसहमाना आहुः । “खरोऽपि काकादिरूपः काव्ये वि-  
 शेषप्रतीतिरुदेव उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा गृ-  
 ह्यारादिरसविशेषप्रतीतिरुदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमे-  
 वेति” । तत्र । खराः काकादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्य-  
 रूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यै-  
 कार्थनियन्त्रणरूपं विशेषं ॥ किञ्च । यदि यत्र कचिदनेकार्थ-  
 शब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोरनु-  
 रूपखरवग्नेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्य स्ते शेषा-  
 नङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा । अत एवाहुः “स्तेषामनिरूपण-  
 प्रस्तावे काव्यमार्गे खरो न गण्यत इति च नयः” इत्यलमुपजी-  
 यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदिशब्दाद्  
 “एतावन्मात्रस्तनी” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां  
 कमलकोरकाद्याकारत्वं । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते  
 या शब्दस्थान्यार्थवृद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना ॥  
 यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविज्ञासिनीभु-  
 जङ्गमहाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणां ।

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं समीक्षयंस्तेजसा

प्राद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा विश्वम्बृतो भोगिभिः ।

नचचेन्नरुतेषणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्

गामाक्रम्य विमूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः” ॥

अथ प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभश्चन्दोमानाक्षी महा-  
देवी तदवल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियमिते व्यञ्जनयैव गौरी-  
वल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् ॥

लक्ष्णामूलात्माह ।

(२६) लक्ष्णोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनं ।

यथा प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधया  
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यथा शीत-  
त्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्ष्णामूला व्यञ्जना ॥  
एवं शाब्दी व्यञ्जनामुक्ताऽऽर्थी व्यञ्जनामाह ।

(२७) वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।

प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ॥

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा ।

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये  
यथा मम ।

“काक्षो मधुः कुपित एष च पुण्यधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केसोवगोयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमथ” ॥

अचैतं देशं प्रति ग्रीष्मं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेम्बता” इति  
सखीं प्रति कथाञ्चित् द्योत्यते ॥ बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

“निःशेषच्युतचन्दनं स्नानतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं स्नातुमिति गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकं” ॥

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यं । तस्य  
च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्य दूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते ॥

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उग्र णिस्त्रलण्णियन्दाभिसिनीपत्तन्नि रेहइ बलाआ ।

णिस्त्रलमरगअभाअणपरिट्ठआ संखसुत्तिव्व” ॥

अत्र बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्रुतत्वं तेनास्य देशस्य  
विजनत्वमतः सङ्केतस्यानमेतदिति कथापि सन्निहितप्रच्छन्न-  
कामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं  
प्रयोजकं ॥

(२८) भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो ज्ञातव्याः ॥

एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुं ।

\* ऊह निस्त्रलण्णियन्दा भिसिनीपत्रे राजति बलाका ।

निर्जनमर-कतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिवेति । सं ।

ऊह पश्येत्तर्षः । टी० ।

अलिङ्गलकोकिङ्गललिते नेष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ” ॥

अत्र नेष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते ॥

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कथाचित् द्योत्यते । एवं वक्तादीनां व्यस्यसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यं ॥

(२९) त्रैविधादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ।

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वथा अप्यनन्त-  
रोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः ॥ तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा ।  
“कालो मधुः” इत्यादि ॥ लाक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषश्रुत-  
चन्दनं” इत्यादि ॥ व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उभ्र णिचलेत्यादि” ॥  
प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनलक्ष्णु प्रपञ्चयिष्यते ।

(३०) शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ॥

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ।

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं तदे-  
कस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ॥

(३१) अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यान्निविधो मतः ॥

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वत्तत्त्वको व्यञ्जकस्तथा ।

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणेपाधिको लक्षकः । व्यञ्ज-  
नोपाधिको व्यञ्जकः ॥ किञ्च ।

(३२) तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥

अभिधाय एकैकपदार्थबोधनविरमादाकार्यरूपस्य पदा-  
र्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च तात्पर्यार्थ-  
स्तद्बोधकञ्च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतं \* ॥ \* ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः  
परिच्छेदः ॥ \* ॥

अथ कोऽर्थं रस इत्युच्यते ।

(३३) विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसां ॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथ-  
गुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव  
रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं लोचन-  
कारैः । “रसाः प्रतीयन्त इति त्वेदं पश्यतीतिवद्व्यवहार  
इति” । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः  
स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रति-

\* अभिहितानामभिधया लक्ष्यतया वा पदोपस्थापितान्वयबो-  
धवादिनां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ॥ अन्विताभिधानवादिनो  
मीमांसकगुरुवक्तु क्रियाकारकयोः प्रथमतस्तत्त्वान्वयबोधो जायते ततः  
शक्तियश्च । पदविशेषसमभिव्याहारात् तु विशेषकृतिरिति किं तात्-  
पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेवेत्याहुः । टी० ॥

पादनाथं । ततश्च शासकोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारेण एव । तदुक्तं । “रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” इति ॥ अस्य स्वरूपकचयनगर्भ आस्वादप्रकारः कथ्यते ॥

(३४) सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्य शृङ्गान्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वं नायमास्वाद्यते रसः ॥

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिदोच्यते ।

इत्युक्तप्रकारो वाङ्मयेयविमुखतापादकः कथनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्वाद्याविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनं । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशमुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थं मथ्यते । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्तारपरपर्यायः ॥ तत्प्राणत्वञ्चास्मदुद्धृष्टप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नायकपादैरुक्तं । तदाह धर्मोदत्तः स्वग्रन्थे ।

“रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वचाप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारले सर्व्वचाप्यनुभूतो रसः ।

तस्मादनुभूतमेवाह कृती नारायणो रसमिति” ॥

कैश्चिदिति प्राप्तनपुण्यशक्तिभिः ॥ यदुक्तं । “पुण्यवन्तः प्रमिषन्ति योगिवद्भ्रमसन्नतिमिति” ॥ यद्यपि “स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिग्वा रसस्वास्वादान-

तिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काव्यनिकं भेदमु-  
ररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः ॥ तदुक्तं । “रस्यमानतामाच-  
सारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः” इति ॥ एवमन्य-  
चाप्येवंविधस्वस्वेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः । नन्वेतावता रस-  
स्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् इयो-  
रैक्यमापत्तिः । ततश्च ।

“स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्” । इत्युक्त-  
दिशा घटप्रदीपवद् व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य  
व्यञ्ज्यतेति चेत् सत्यमुक्तं । अत एवाहुः । विलक्षण एवायं कृति-  
ज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कस्तिज्ञापारः । अत एव हि रसना-  
स्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभि-  
धादिविलक्षणव्यापारतां प्रसाधनगृह्यैरस्माभी रसादीनां  
व्यञ्ज्यत्वमुक्तं भवतीति ॥ ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःख-  
मयत्वाद्द्रव्यत्वं न स्यादित्युच्यते ।

(३५) करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखं ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं ॥

आदिशब्दाद्वीभक्तभयानकादयः ॥ तथाप्यसहृदयानां मुख-  
मुद्रणाय पञ्चान्तरमुच्यते ।

(३६) किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्थात्तदुन्मुखः ।

न हि कश्चित् मचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते । करुणादिषु  
च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ अनुपपत्त्यकारमाह ।

(३६) तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥

कहणरसस्य दुःखहेतुत्वात् कहणरसप्रधानरामायणादि-  
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् ॥ ननु कथं दुःखकार-  
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

(३७) हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-  
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्या-  
पारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवा-  
च्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव  
जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशो-  
कहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनिधिमः । काव्ये पुनः  
“सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति नियमान्न  
कश्चिद्दोषः ॥ कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्य-  
योरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते ।

(३८) अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामोद्गृही रसाभिव्यक्तिर्न जायत  
इत्याह ।



(३९) न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासनां ॥

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र  
यदि आद्या न स्वाच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् ।  
यदि द्वितीया न स्वाद् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न  
दृश्यते तन्न स्यात् ॥ उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

“सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्व्यासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्नसन्निभाः” ॥

इति ॥ ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः  
सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते ।

(४०) व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिष्ववनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्यु-  
च्यते ।

(४१) उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४२) साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादि-  
र्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः ॥ विभावादयोऽपि प्रथमतः  
साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४३) परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ॥

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ।

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते ।

(४४) विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषां ॥

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणं ।

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तच्च विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनं ॥ अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनं ॥ सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणं ॥ विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

(४५) कारणं कार्यसञ्चारि रूपा अपि हि लोक्तः ॥

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते ।

(४६) प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ॥

ततः सम्बलितः सर्वो विभावादिः सचेतसां ।

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिबन्धननादिहापि तथेत्यर्थः ॥ ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्बलितैरेव रसस्तत् कथं एकस्य द्वयोर्वा सङ्गावेऽपि स स्वादित्युच्यते ।

(४७) सङ्गावस्थेद्विभावादेर्द्वयेरेकस्य वा भवेत् ।  
 झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् । यथा ।

“दीर्घाच्चं शरदिन्दुकान्ति वदनं वाह्न नतावंसयोः  
 सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।  
 मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदयाङ्गुली  
 कन्दो नर्त्तयितु र्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपवि-  
 भावमात्रवर्षने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नय-  
 नविष्कारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽप्यूङ्गं ॥ “अनु-  
 कार्यगतो रसः” इति वदतः प्रत्याह ।

(४८) पारिमित्यालौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।  
 अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो  
 लौकिको नाव्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । तस्मात् कथं  
 रसरूपतामियात् । रसस्यैतद्वर्त्मचितयविलक्षणधर्मकत्वात् ॥  
 अनुकर्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति ।

(५९) शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपतां ।  
 दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥

किञ्च ।

(५०) काव्यार्थभावेनानयमपि सभ्यपदास्यदं ।

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मने  
दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ।

(५१) नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति ।  
न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ॥

(५२) यस्मादेष विभावादिसमूहलम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्यः

यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक  
एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् ।  
कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि चन्दनस्य-  
र्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा सम्भवति । रसस्य च विभावा-  
दिसमूहलम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणक-  
त्वमित्यभिप्रायः ॥

(५३) नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ॥

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ।

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवा नापि भवि-  
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपप्रकाशरूपत्वात् । कार्यज्ञाप्यविलच-  
णभावान् नो वर्त्तमानोऽपि ॥

(५४) विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसां ॥

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटं ।

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते॥

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु  
रसस्य । तथा ।

(५५) साक्षात्कारतया न च ॥

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ।

तत् कथय कीदृगस्य तत्त्वं ॥ एवमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपणप्र-  
कारस्येत्याह ।

(५६) तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं ॥

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सङ्गाव इत्याह ।

(५७) प्रमाणं चर्चणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतं ।

चर्चणाऽऽस्वादनं । तच्च “स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मा-  
नन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारं ॥ ननु यदि रसो न कार्यस्तत् कथं  
महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः”  
इति लक्षणं कृतमित्युच्यते ।

(५८) निष्पत्त्या चर्चणस्यास्य निष्पत्तिरूपचारतः ॥

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चणस्यापि न कार्यत्वं तथापि  
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते ॥

(५९) अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि ॥ ननु यदि

मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्ड-  
त्वमित्याह ।

(६०) रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ॥

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिद्ध्यति ।

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य  
स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तं ।  
“यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्या तथापि कादाचित्-  
कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे  
रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे  
चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिगम्य दिव्यवर्षमहस्रं प्रमोदनिद्रा-  
मुपेयाः” इति च । “अभिज्ञोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्या-  
दितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी-  
कुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादे-  
वास्याखण्डत्वं । रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वे  
ऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते ॥ तदुक्तं ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्म्यखण्डतां” ॥

इति । “परमार्थतत्त्वं खण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववेदि-  
तव्य इति च” ॥ अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-  
पेक्षायां विभावमाह ।

(६१) रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ॥

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि

सीतादयस्त एव काव्ये नाव्ये च निवेशिताः सन्तो “विभाव्यन्ते  
आखादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा  
एभिः” इति विभावा उच्यन्ते ॥ तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥

इति । तद्भेदावाह ।

(६२) आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥

स्पष्टं ॥ तत्र ।

(६३) आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः  
स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ॥ तत्र नायकः ।

(६४) त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ॥

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सदृक्तं । एवमादिगुणसम्यक्ते नेता  
नायको भवति ॥ तद्भेदानाह ।

(६५) धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ॥

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ।

स्पष्टं । अत्र धीरोदात्तः ।

(६६) अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ॥

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।

अविकत्यनोऽनात्मस्वाधाकरः । महासत्त्वे हर्षशोकाद्यन-

भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-  
कृतनिर्व्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः ॥ अथ धीरोद्भूतः ।

(६७) मायापरः प्रचण्डश्वपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ॥

आत्मस्वाधानिरतो धीरैर्धीरोद्भूतः कथितः ।

यथा भीमसेनादिः ॥ अथ धीरललितः ।

(६८) निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ॥

कला नृत्यादिका । यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ॥ अथ  
धीरप्रशान्तः ।

(६९) सामान्यगुणैर्भूयान् दिजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ।

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः ॥ एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे  
भेदानाह ।

(७०) एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन  
षोडशप्रकारो नायकः ॥

(७१) एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।  
यथा ।

“स्वाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजसुर्  
द्युतैराचिरियं जिता कमलया देवो प्रसाद्याश्च च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः” ॥



(७२) कृतानाम् अपि निःशङ्कसर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥

अथा मम ।

“मोक्षं वीक्ष्य मुखं विषुम्बितुमर्हं ध्यातः समीपं ततः

पादेन प्रक्षतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तच्च विधातुमर्हमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे

ध्यातस्तेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥

(७३) अनुकूल एकनिरतः

एकस्वामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । यथा ।

“अस्माकं सखि वाससी न हचिरे दैवेयकं नोज्ज्वलं

नो वक्ता गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कस्मिन्मदः ।

किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽयस्याः प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्वितं” ॥

(७४) शठोऽयमेकत्र बहुभावो यः ।

दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥

अः पुनरेकस्वामेव नायिकायां बहुभावो दयोरपि नायि-  
कयोर्वहिरदर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-  
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ष्य सहसा

यदास्मिन्त्यस्येव प्रश्रियितभुजपन्दिरभवः ।

नदेतत् काचस्ये घृतमधुमयलहङ्गवचो-

विषेज्जाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति” ॥

(७५) एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याभमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥

सर्वेषामुत्तमोत्तमभेदानां ॥ अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानां ह ।

(७६) दूरावर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्हत्स्थः ॥

तस्य नायकस्य बह्व्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्तरौ-  
क्तेर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्हन्नामा सहायो भवति ।  
यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ॥ अथ शृङ्गारसहायाः ।

(७७) शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मासु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शूद्राः ॥

आदिशब्दान्मात्स्न्यकाररञ्जकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥ तत्र विटः ।

(७८) सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो वाम्मी मधुरोऽथ बह्वमतो गोष्ठ्यां ॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

(७९) कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मावपुर्वेशभाषादौः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

स्वकर्म भोजनादि ॥ अर्थचिन्तनसहायमाह ।

(८०) मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्नावपादयः ।

यत्तत्र सहायकथनप्रस्तावे “मन्त्री स्वस्रोतभयस्यापि सखा  
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचित्सङ्ख्यं कृतं तदपि राशोऽर्थचिन्ता-  
नोपायसङ्ख्यप्रकरणे सञ्चितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे नाय-

कस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तं “मन्त्रिणा ललितः श्रेषा मन्त्रिष्वायत्तश्रिद्धयः” इति \* तदपि खल्लक्षणकथनेनैव धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थं । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ॥ अथान्तःपुरसहायाः । तद्वदवरोधे ।

(८१) वामनषण्डकिरातस्नेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥

मदमूर्खताभिमानी दम्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभाता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥

आद्यशब्दाभ्युदायः । तच्च षण्डवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्नावल्यां ।

“नष्टं वर्षवरैर्भनूय्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति चासादयं वामनः ।

पर्यन्ताग्रमिभिर्निजस्य सदृशं नासः किरातैः हतं

कुब्जा भीषतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः” ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथा दर्शनं ज्ञातव्याः ॥ अथ दण्डसहायाः ।

\* मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः । श्रेषा धीरोदात्तादयः । खल्लक्षणेति । निश्चिन्त इति धीरललितलक्षण-विशिष्टेन तस्यार्थचिन्ताद्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धि-कत्वं प्रतीयते इति भावः ॥ इत्यादिविवरणदर्शनेन लक्षणस्यप्रथमैक-वचनान्तशेषश्रद्धस्य चतुर्थ्येकवचनान्तसिद्धये इति यदस्य च मुद्रितपूर्व-स्यापि अनाश्रितत्वं हेयत्वं च प्रतीयते ॥

(८२) दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनियहो दण्डः स्यष्टं ॥ अथ धर्मसहायाः ।

(८३) ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥

ब्रह्मविदो वेदविद आत्मविदो वा । तत्र ।

(८४) उत्तमाः पीठमर्द्दाद्याः

आद्यशब्दान्निपुरोहितादयः ।

(८५) मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥

आद्यशब्दान्ताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥ अथ प्रसङ्गाद् दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

(८६) निष्ट्यार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशद्वारकः ।

कार्यप्रेष्यस्तिधा दूतो दूत्यस्यापि तथाविधाः ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं । तत्र ।

(८७) उभयोर्भावमुन्नोय स्वयं वदति चोत्तरं ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निष्ट्यार्थस्तु संसृतः ॥

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ॥

(८८) मितार्थभाषो कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशद्वारः सन्देशद्वारकः ॥

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

(८९) शोभा विलासो माधुर्यङ्गाम्नीर्यं धैर्यतेजसो ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥

तच्च ।

(८०) शूरता दक्षता सत्यं मघोत्साहोऽनुरागिता ।  
नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ॥

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेरिति सर्व्वः प्रकृतिव्यचिन्तयत् ।  
उद्धेरिव निम्नगाशतेव्यभवन् नास्य विमानना क्वचित्” ॥  
एवमन्यचापि ॥ अथ विलासः ।

(८१) धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।  
यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वधारा  
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्री ।  
कौमारकेऽपि गिरिवहुरुतान्दधानो  
वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः” ॥

(८२) सज्जोभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्य्यं परिकीर्तितं ॥  
जह्यमुदाहरणं ॥

(८३) भीशोकक्रोधवर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।  
यथा ।

“आहृतस्याभिषेकाय विद्वष्टस्य वनाय च ।  
न मया ललितस्तस्य स्तब्धोऽप्याकारविभ्रमः” ॥

(८४) व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥  
यथा ।

“श्रुताश्वरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” ॥

(८५) अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसद्दनं तत्तेजः समुदाहृतं ॥

वाग्वेशयोर्मधुरता तदच्छृङ्गारचेष्टितं ललितं ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥

एषामप्युदाहरणान्यूह्यानि ॥

(८६) अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्तीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्वागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता  
भवति । सा च स्वस्ती अन्यस्ती साधारणस्तीति त्रिविधा ॥ तत्र  
स्वस्ती ।

(८७) विनयार्ज्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा ।

“लज्जापञ्चतपसाहणादं परतन्त्रणिष्पिवासादं ।

अविणयदुर्मोहादं धन्वाणं घरे कलत्तादं” \* ॥

(८८) सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भीति ।

तत्र ।

\* लज्जापथ्याप्तप्रसाधनानि परमार्थनिष्पिवासानि ।

अविणयदुर्मोहांसि धन्वाणां गृहे कलत्राणि ॥ स० । टी० ॥

(८८) प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानां ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां  
दूरं यात्युदरश्च रोमलतिका नेत्रार्ज्वं धावति ।  
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्  
अज्ञानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः” ॥

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।

“दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरान्  
नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते द्वीयक्ष्णं कामपि ।  
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवस्युष्टं मनाग्भाषते  
सम्भूभङ्गमुदीचते प्रियकथामुल्लासयन्तीं सखीं” ॥

रतौ वामा यथा ।

“दृष्ट्वा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता  
श्रय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।  
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते  
जाता वामतथैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया” ॥

माने मृदुर्यथा ।

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना  
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवस्त्रना वक्रोक्तिसंस्मृचनं ।  
स्वर्चैरञ्जकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला  
बाला केवलमेव रोदिति लुठस्रोक्षालकैरभुभिः” ॥

समधिकलज्जावती यथा “दत्ते सालसमन्यरमित्यत्र श्लोके” ॥

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धाया रतिवामताया वि-  
क्षित्तिविशेषवत्तया पुनः कथनं ॥ अथ मध्या ।

(१००) मध्या विचित्रसुरता प्रहृढस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाच्छा

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिव्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥

प्रहृढस्मरा यथाऽचैवोदाहरणे ॥ प्रहृढयौवना यथा मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थिं पाणिद्वयं

वचोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गहतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्व्याणी सुधास्पृङ्गिनी

स्मरेन्दोवरदामसोदरवपुस्तथाः कटाचकटा” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ प्रगल्भा ।

(१०१) स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥

स्मरान्धा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।



नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण  
सख्यः श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि?" ॥

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्नानमुरो नयने सुदीर्घे  
वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।  
मध्येऽधिकं तनुरनूनगुहर्नितम्बो  
मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः” ॥

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“कचित्ताम्बूलाक्तः कचिदगरुपङ्गाङ्गमलिनः  
कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सालक्तकपदः ।  
वस्त्रीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षकुसुमैः  
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्ज्जनैर्  
अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।  
असकृदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकिताम्  
त्रिभुवनजये सा पद्मेपोः करोति महाधत्ता” ॥

स्वल्पप्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ॥

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् भङ्गुरयालकं सतिलकं भासं विलासिन् कुरु  
प्राणेश्च चूडितं पयोधरतटे हारं पुनर्थोजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये संपूर्णचन्द्रानना  
सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनं” ॥

मध्याग्रगल्भाभेदान्तराण्याह ।

(१०२) ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।  
ते मध्याग्रगल्भे । तत्र ।

(१०३) प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृष्टेद्रुषा ॥  
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा पक्षेक्तिभिः ।

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति  
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।  
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्  
भ्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥

मध्येव धीराधीरा यथा ।

“बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं  
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।  
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्यायतो रुद्यते  
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते” ॥

इयमेवाधीरा यथा ।

“साङ्गं मनोरथशतैस्त्वैव धूर्तं कान्ता  
सैव स्थिता मनसि छत्रिमहावरम्या ।  
अस्माकमस्ति न च कसिदिहावकाशम्  
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥

(१०४) प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वद्भिः ।

तत्र प्रिये । यथा ।

“एकचासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतस्  
ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽक्षेपोऽपि संविन्नितः ।  
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके  
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः” ॥

(१०५) धीराधीरा तु सेकुण्ठभाषितैः खेदयेदमुं ॥

अमुं नायकं । यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर हरमि मनो मे यतः प्रसभं ।

किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरचतैस्तथाः” ॥

(१०६) तर्ज्येत्ताडयेदन्या

अन्या अधीरा । यथा “शोणं वीक्ष्य मुखं” इत्यत्रैव । अत्र  
च सर्वत्र ह्येत्यनुवर्तते ।

(१०७) प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥

ता अगन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ॥ यथा ।

“दृष्ट्वाकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्  
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।  
ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोत्सन्नानसाम्  
अन्तर्हाससत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥

(१०८) मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्त्रयोदश ॥

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।

तत्र ।

(१०९) यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥

यथा ।

“स्वामी निश्चसितेऽप्यसूचयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रूरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर प्रबन्धरसिक व्यर्थोऽयमत्र श्रमः” ॥

अत्र हि मम परिणेताऽन्नाच्छादनादिदाढतया स्वाम्येव न

तु वल्लभः । तन्तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम वल्लभो

ऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ॥

(११०) कन्या त्वजातापथमा सलज्जा नवयौवना ।

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वं । यथा मालतीमाध-

वादौ मालत्यादिः ॥

(१११) धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्देश्या सामान्यनायिका ॥

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वद्विः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरं ।

मात्रा निष्क्रामयेद्देशा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥

तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥  
 एषापि मदनायत्ता कापि सत्यानुरागिणी ।  
 रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभं ॥

पण्डुको वातरोगपण्डादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते  
 छन्नकामाः ॥ तत्र रागहोना यथा नटकमेलकादौ मदनम-  
 ञ्जर्यादिः ॥ रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ॥ पुनश्च ।

(११२) अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।  
 स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥  
 कलहान्तरिता विप्रलम्भा प्रोषितभर्तृका ।  
 अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्डिता तथा ॥

तत्र ।

(११३) कान्तो रतिगुणाद्यष्टो न जहाति यदन्तिकं ।  
 विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥

यथा “अस्माकं सखि वाससी” इत्यादि ॥

(११४) पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्मोगचिह्नितः ।  
 सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥

यथा “तदवितथमवादोरित्यादि” ॥

(११५) अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशम्वदा ।  
 स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां ।

करुणां यथा च कुदन्ते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेत्

अभिदूति काचिदिति संदिदिग्ने” ॥

“उत्थिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला

यन्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

आरब्धे रभसाम्नाया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे

चण्डालस्त्रिमिरावगुण्ठनपटचेपं विधत्ते विधुः” ॥

(११६) संलीना स्वेष्टु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि ॥

विचित्रोज्ज्वलवेशा तु वलन्नूपुरनिखना ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेथ्याऽभिसरेद्यदि ॥

तच्चाद्ये “उत्थिप्तमित्यादि” \* । अन्यथोरुद्धमुदाहरणं ॥

प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ॥

(११७) क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीशृङ्गं वनं ।

मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटो तथा ॥

एवं कृताभिसाराणां पुञ्चलीनां विनोदने ।

\* तत्र यथा प्रेथ्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाक्षं दशनमसकृद् दर्शयन्तीष्ट चेटी

घोटी ऋषाविहृतविवर्तं हेतुशीनं हसन्ती ।

स्यात्स्थानरुक्कितपदविन्यासमाभासमाना

यूनामये वसति कुटिजं नर्त्तितोच्चैर्नर्त्तम्बं ॥”

आदृतपूर्वोऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगित्वादधः कृतः ॥

स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तकक्षेषु कचिदाश्रयः ॥  
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।  
 पश्चान्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥

यथा मम तातपादानां ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः  
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।  
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया ।  
 पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥

(११८) प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिं ।  
 विप्रलम्भा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥

यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।  
 याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥

(११९) नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।  
 सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रेषितभर्तृका ॥

यथा ।

“ताञ्जानीयाः परिमितकथाञ्जोवितं मे द्वितीयं  
 दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकां ।  
 गाढात्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां  
 जातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं वान्यरूपां” ॥

(१२०) कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।  
 सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेर्  
अलं गुर्वी योवाभरणसतिकेयं किमनया ।  
नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं विरचयेर्  
न पथं नेपथ्यं बद्धतरमनङ्गोत्सवत्रिधौ ” ॥

(१२१) आगन्तुं कृतचिन्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।  
तदनागमदुःखार्त्ता विरहेत्कण्डिता तु सा ॥

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदयवा सख्या ममोद्देजितः  
किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।  
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं  
दीर्घं निश्चसितं चिरं च रुदितं चिन्तासु पुष्पस्रजः ” ॥

(१२२) इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥

इह च “परस्त्रियो कन्यकोढे सङ्केतात् पूर्वं विरहेत्कण्डिते  
पञ्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतोऽपि सङ्के-  
तितत्स्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति व्यवस्थैवानयोरस्वाधी-  
नप्रिययोरवस्थान्तरायोगादिति कश्चित् ” ॥

(१२३) कचिदन्योन्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।

यथा ।

“न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यासकौरवस्त्वा ।



विट विटपमनुं ददस्व तस्यै भवति घतः सङ्गोच्चिराय योगः॥  
 तव कितव किमाहितैर्दृष्ट्या नः क्षितिरुपपन्नवपुष्यकर्षपूरैः ।  
 ननु जगदिदितैर्भवद्वालीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्षयुग्मं ॥  
 इति गदितवती रूपा जघान स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।  
 अवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च” ॥

इयं हि वक्रोक्ता परुषवचनेन कर्षोत्पलताडनेन च धी-  
 रमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्षा । एवमन्य-  
 चाप्यूह्यं ।

(१२४) इतरा अप्यसङ्ख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ।

ता नायिकाः ॥ अथासामलङ्काराः ।

(१२५) यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसङ्ख्याकाः ॥

अलङ्कारास्तत्र भावच्चावहेलास्तथोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ॥

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विक्किन्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चित् ।

मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विह्वलं तपनं मौग्धं वित्तेपश्च कुट्टहलं ।

वसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसङ्ख्याकाः ॥

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ।

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति

किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विद्वन्निविशेषं पुष्पन्ति ।  
तत्र भावः ।

(१२६) निर्विकारात्मको चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥

जन्मतः प्रवृत्ति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो  
भावः । यथा ॥

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते” ॥

अथ हावः ॥

(१२७) भुनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेष्टाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥

यथा ॥

“विद्वलती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः कचिद्दालकदम्बकल्पैः ।

साक्षीकृता चारुतरेण तस्यै मुखेन पर्यस्तविलोचनेन” ॥

अथ चेला ।

(१२८) चेलात्यन्तं समालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ।

स एव भाव एव । यथा ॥

“तद्द से झत्ति पउत्ता वड्डए सब्बङ्गविभमा सञ्जला ।

संसदञ्च मुद्धभावा होइ चिरं जइ सहीणमि” \* ॥

अथ शोभा ॥

\* तद्दसे इति । तथा तस्या भटिति प्रवृत्ता वधाः सर्वाङ्गवि-  
भमाः सकलाः । संशयितमुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ।  
इति सं० टी० ॥

(१२८) रूपयौवनललित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणं ॥

शोभा प्रोक्ता

तच्च यौवनशोभा यथा ।

“असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टैरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्यव्यतिरिक्तमस्तं बाह्यात्परं साधु वयः प्रपेदे” ॥

एवमन्यवापि ॥ अथ कान्तिः ।

(१३०) सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ।

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ॥ अथ दीप्तिः ।

(१३१) कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनं ॥

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणं” ॥

अथ माधुर्यं ।

(१३२) सव्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्य लक्ष्मीन्मनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां” ॥

अथ प्रगल्भा ।

(१३३) निःसाध्वसत्वं प्रागस्मं .

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।

दृष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति घोषितः” ॥

अथौदार्यं ।

(१३४) औदार्यं विनयः सदा ॥

“न ब्रूते पुरुषां गिरं वितनुते न द्यूयुगं भङ्गुरं  
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ अवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागमि ।

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या वह्निः

सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ।

अथ धैर्यं ।

(१३५) मुक्तात्मस्त्राघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः स्नायस्नातो जनन्यमलान्वया

कुलममस्त्रिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितं” ॥

अथ लीला ।

(१३६) अङ्गैर्व्यैशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ॥

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्थानुकृतिं विदुः ।

यथा ।

“मृणालव्यालवक्षया वेषीबन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्ष्वती जगत् ॥

अथ विलासः ।

(१३७) यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां ॥

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ।

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्बिभवातिष्ठत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यम्

आचार्यकं विजयि माम्मथमाविरासीत्” ॥

अथ विच्छिन्तिः ।

(१३८) स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छिन्तिः कान्तिपोषकत् ॥

यथा ।

“स्वच्छाम्नःस्वपनविधौ तमङ्गमोष्ठम्

ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनां ।

वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रितीयान्

आंकल्यो यदि कुसुमेषुणा न गूढन्यः” ॥

अथ विव्वोकः ।

(१३९) विव्वोकस्त्वतिगव्यण वस्तुनीष्टे ऽप्यनादरः ।

यथा ।

“यासां वत्यपि सङ्गुलानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा

थाः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः संपूर्णबुद्धिं प्रिये ।

अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-  
स्वास्ते लोकाविवक्षितप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥

अथ किलकिञ्चितं ।

(१४०) स्मितशुष्करुदितक्षसितत्रासक्रोधश्रमादीनां ॥  
साङ्ख्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्वर्षात् ।

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।  
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितश्च सुखेऽपि” ॥

अथ मोहायितं ।

(१४१) तद्भावभाविने चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ॥  
मोहायितमिति प्राज्ञः कर्षकण्डूयनादिकं ।

यथा ।

“सुभग त्वत्कथारम्भे कर्षकण्डूतिलाससा ।  
उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना” ॥

अथ कुट्टमितं ।

(१४२) केशस्तनाधरादीनां ग्रहे चर्षेऽपि सम्भ्रमात् ॥  
प्राज्ञः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननं ।

यथा ।

“पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरविस्ममभीष्टे ।  
पर्यङ्कजि सदृजेव तदस्यासारसोत्पल्लवेन करेण” ॥

अथ विभ्रमः ।

(१४३) त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ॥

अस्थान भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ।

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वह्निः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लोक्षा कपोले तिलकः हतः” ॥

अथ ललितं ।

(१४४) सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥

यथा ।

“गुह्यतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

दूतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम” ॥

अथ मदः ।

(१४५) मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ।

यथा ।

“मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्त्रहसललिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः” ॥

अथ विवृतं ।

(१४६) वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विवृतं मतं ।

यथा ।

“दूरानतेन कुञ्जलं पृष्ट्वा लोवाच स मया किञ्चित् ।

पर्यङ्मुषी तु नयने तस्याः कथयाम्भूवतुः सर्व्वं ॥

अथ तपनं ।

(१४७) तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितं ॥

यथा मम ।

“श्लाघामुञ्चति भूतले विलुठति लम्भार्गमालोकते  
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः चामां भुजावल्लीं ।  
किञ्च प्राणसमा न काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं  
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥

अथ मौग्ध्यं ।

(१४८) अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।  
वस्तुभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा यामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।  
नाथ मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलं” ॥

अथ विक्षेपः ।

(१४९) भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणं ।  
रश्म्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥

यथा ।

“धम्मिल्लमर्द्धमुक्तां कलयति तिलकं तथा शकलं ।  
किञ्चिददति रश्म्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥

अथ कुट्टहलं ।

(१५०) रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुट्टहलं ।

यथा ।



“प्रसाधिकालम्बितमयपादमाश्लिष्य काचिद्भूवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान्” ॥

अथ हसितं ।

(१५१) हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनवाणोऽस्यां स्माराज्यमधितिष्ठति” ॥

अथ चकितं ।

(१५२) कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ।

यथा ।

“चस्यन्ती चक्षुःशफरीविघट्टितोरु-

वांमोरुतिश्रयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुब्धन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-

र्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः” ॥

अथ केलिः ।

(१५३) विहारे सच्च कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-

रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघामोसतपीवरक्षणी” ॥

अथ मुग्धाकथयोरनुरागेऽङ्गितानि ।

(१५४) दृष्टा दर्शयति ब्रोडां सम्मुखं नैव पश्यति ।  
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वाऽतिक्रान्तं पश्यति प्रियं ॥  
 बद्धधा पृच्छ्यमानाऽपि मन्दमन्दमधोमुखी ।  
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥  
 अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथां ।  
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेज्जितानि ।

(१५५) चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बद्ध मन्यते ।  
 विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घ्यता ॥  
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।  
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटं ॥  
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।  
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बद्ध मानं करोति च ॥  
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।  
 सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं ॥  
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।  
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियं ॥  
 यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।  
 कर्षकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥  
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमास्निध्य चुम्बति ।

भाले तथा वयस्याया आरभेत्तिलकक्रिया ॥  
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।  
 दशति स्वाधरं चाऽपि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥  
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।  
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥  
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुञ्जरीक्षते ।  
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥  
 मन्यते वज्र तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियं ।  
 प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥  
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।  
 भाषते स्वनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥  
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।  
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥  
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोधितः ॥

दिज्ञानं यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमलोकयतीव हन्त इहापि ।

सरसनखचतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलं ॥

तथा ।

(१५६) लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।

दूतीसंप्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥

दूत्यश्च ।

(१५७) दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥

• कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदि-  
शब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ॥ तत्र सखी यथा ।

“आवागन्तुञ्चतीत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।

“पन्थिअ पिअसिओ विअ लक्खीअसि जासि ता किमन्नत्तो ।

• ए मणं विवारओ इधअत्थि घरे घनरसं पिअन्ताणं” \* ॥

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ॥

दूतीगुणानाह ।

(१५८) कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

माधुर्यं नर्माविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ।

एता दूत्यः ॥ अथ प्रतिनायकः ।

(१५९) धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥

यथा रामस्य रावणः ॥ अथोद्दीपनविभावाः ।

(१६०) उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।

ते च ।

(१६१) आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥

\* पन्थिअ इति । पात्र्य पिपासित इव लक्ष्यसे यासि तत् किमन्नञ्च ।  
न मनामपि वारक इहास्ति गृहे घनरसं पिबतां ॥ इति सं टी० ॥

चेष्टादीत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादिशब्दाच्  
चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझङ्कारादयः ॥ तच्च चन्द्रो यथा  
मम ।

“करमुदयमहीधरस्तनागे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः”॥

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

अथानुभावः ।

(१६२) उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वर्चिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाव्ययोः ॥

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः खैरालम्बनोद्दी-  
पनकारणैरीमादेरन्तर्दुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन् का-  
र्यमित्युच्यते स काव्यनाव्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसा-  
वित्याह ।

(१६३) उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तच्च च यो यस्य रसस्यानुभावः  
स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तच्च सात्त्विकाः ।

(१६४) विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनाऽऽन्तरो धर्मः ।

(१६५) सत्त्वमात्रोद्भवत्वान्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥

गोबलीवर्द्धन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

(१६६) स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाच्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।  
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

तत्र ।

(१६७) स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयदर्षामयादिभिः ।  
वपुर्ज्वलोद्गमः स्वेदो रतिघर्षमश्रमादिभिः ॥  
दर्षाद्गतभयादिभ्यो रोमाच्चो रोमविक्रिया ।  
मदसंमदपीडाद्यैर्वैवर्ण्यं गद्गदं विदुः ॥  
रागद्वेषमश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।  
विषादमदरोषाद्यैर्वैवर्ण्यान्यत्वं विवर्ण्यता ॥  
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजं ।  
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने  
उदञ्चद्रोमाच्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलं ।  
कपोलौ घर्षाद्रौ भ्रुवमुपरताशेषविषयं  
मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमं” ॥

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

(१६८) विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।  
स्थायिन्युन्मयनिर्माग्रास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥

स्थिरतया वर्त्तमाने हि रत्नादौ निर्व्वेदादयः प्रादुर्भाव-

तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ॥  
के ते इत्याह ।

(१६६) निर्व्वेदावेगदैर्न्यश्रममदजडता औग्र्यमौहौ विबोधः  
स्वप्नापस्मारगर्व्वामरणमलसतामर्षनिद्रावद्वित्याः ।  
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमनिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा  
द्वर्षाद्व्याविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः ॥

तच्च निर्व्वेदः ।

(१७०) तत्त्वज्ञाना \* पदोर्ध्वादे † निर्व्वेदः स्वावमानना ।  
दैर्न्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्याच्छ्रुसितादि \* कृत ॥

तच्च तत्त्वज्ञानान्निर्व्वेदो यथा ।

“मृत्कुम्भवालुकारम्भ्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया” ॥

(१७१) आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पोडिताङ्गता ।  
उत्पातजे स्तम्भताङ्गे धूमाद्याकुलताङ्गिजे ॥  
राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनं ।  
गजादेस्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् ॥  
इष्टाद्वर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथं ।

\* तत्त्वज्ञानमिह देहविषयादावनुपादेयत्वज्ञानमेव न तु जीवा-  
त्मपरमात्मनोरभेदज्ञानं तस्मिन् सति मोक्ष एव न तु स्वाव-  
माननं । टी० ।

† आदिपदात् पुराणम्भवादीनां ग्रहः । टी० ।

\* आदिपदात् सस्य कुक्कुर्भौह्लावनादीनां ग्रहणं । टी० ।

तत्र श्रुजो यथा ।

“अर्धमर्धमिति वादिनं नृपं सोऽनवेष्ट्य भरतायजो यतः ।

चत्रकोपदहनार्चिषं ततः मन्दधे दृशमुदप्रतारकां” ॥

एवमन्यदूह्यं । अथ दैन्यं ।

(१७२) दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥

यथा ।

“वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावग्रेषं गृहं  
कालोऽन्धर्षजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो ।  
यत्नात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला  
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्रुश्चिरं रोदिति” ॥

अथ अमः ।

(१७३) खेदो रत्यध्वगत्यादेः आसनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा ।

“बधुः पुरीपरिसरे च शिरीषमृदी  
गत्वा जवाक्षिचतुराणि पदानि सोता ।  
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्बुवाणा  
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं” ॥

अथ मदः ।

(१७४) सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ॥

अमुना चोत्तमः श्रोते मध्यो हसति गायति ।

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥

यथा ।



“प्रातिभं” चिरसकेषु + गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यबहावः सुभ्रुवी प्रवृत्ते परिहासः” ॥

अथ जडता ।

(१७५) अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणद्वण्णोभावादयस्तत्र ॥

यथा मम कुवलयाम्बुचरिते प्राकृतकाव्ये ।

“एवमिह तं जुञ्जुञ्जुलं अम्बोन्मणिहिंसजलमन्यरदिष्टिं ।

आलङ्करोपिञ्चं विञ्च खनमेचं तत्पत्त्यिञ्चं मुहसङ्गं” ‡ ॥

अथोद्यता ।

(१७६) शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुद्यता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥

यथा ।

“प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्बति युत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव ब्रह्ममुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः” ॥

अथ मोहः ।

\* प्रातिभं प्रागल्भ्यं इति । टी० ।

+ चिरसकेषु मद्येनेति । टी० ।

‡ नवरिञ्च इति । जेवर्णं तद् युवयुग्मकमम्बोन्मणिहितसज्जन-  
म्यरदिष्टि । आलङ्कारिणितमिव लालमात्रं तत्र स्थितं मुक्तसङ्ग-  
मिति सं । टी० । नवरिञ्चशब्दः जेवकार्थोपदेशी ।

(१७७) मोक्षो विचिन्ता भोतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।  
घूर्णनागाचपतनधमणादर्शनादिकृत् ॥

यथा ।

“तीव्राभिवक्त्रप्रभवेन दृष्टिं मोक्षेन संस्तभयतेन्द्रियाणां ।  
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव” ॥

अथ विबोधः ।

(१७८) निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधयेतनागमः ।  
जुम्भाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककृत् ॥

यथा ।

“चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां  
चरममपि प्रयिता पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।  
अपरिचक्षितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणा-  
मग्निधिसंभुजचक्रा स्नेषभेदं तरुणः” ॥

अथ स्वप्नः ।

(१७९) स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।  
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥

यथा ।

“मामाकाशप्रलिखितभुजं निर्दयास्नेहहेतो-  
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।  
पश्यन्तीनां न खलु वड्डशो न खलोदेवतानां  
मुक्ताखूलाखरकिमलयेखग्रुसेनाः पतन्ति” ॥

अथापसारः ।

(१८०) मनःक्षेपस्वप्नसारो ग्रन्थाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकस्यप्रखेदफेनलालादिकारकः ॥

यथा ।

“आस्तिष्ठभूमिं रसितारमुच्चैर्ललङ्घुजाकारदृष्टतरङ्गं ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाश्रये” ॥

अथ गर्वः ।

(१८१) गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासक्तुलतादिजः ।

अवज्ञासयिलासाङ्गदर्शनाविनयादिहृत् ॥

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

यदा न सिद्धमस्तेषां मम तत् केन साध्यतां” \* ॥

अथ मरणं ।

(१८२) शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिहृत् ।

यथा ।

“राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निष्ठाचरी ।

गन्धवद्रुधिरचन्दनेाक्षिता जीवितेऽवसति जगाम सा” ॥

अथालस्यं ।

(१८३) आलस्यं अमगर्भाद्यैर्जायं जृम्भासितादिहृत् ॥

यथा ।

---

\* यत्र सिद्धं ममास्तेषां वद तत् केन साध्यते इत्युत्तरार्द्धस्य  
पाठान्तरः ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखी ।  
जृम्भते मुञ्जरासीना वासा गर्भभराक्षरा” ॥

अथामर्षः ।

(१८४) निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिविष्टता ।  
नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्ज्जनादिदृष्टात् ॥

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।  
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतं” ॥

अथ निद्रा ।

(१८५) चेतःसम्मीलनं निद्रा अमकममदादिजं ।  
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणं ॥

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्यराक्षरं ।  
निद्राङ्गमीक्षिताक्षी सा लिखितेवाक्षि मे यदि” ॥

अथावहित्या ।

(१८६) भयगौरवलज्जादेर्दृष्ट्याकारगुप्तिरवहित्या ।  
व्यापारान्तरसम्पन्न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।  
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वतो” ॥

अथौत्सुक्यं ।

(१८७) इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं बाललोपासद्विष्णुता ।

चित्ततापत्वरालेददीर्घनिश्चसितादिह्यत् ॥

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरसा एव चैवचपा-  
लो चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।  
सा चैवास्ति तथापि तच्च सुरतयापारलोलाविधौ  
रेवारोधसि वेतनीतद्वत्ते चेतः समन्वयते” ॥

अथ यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रसन-  
धर्मयोगिताद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं  
मन्तव्यं ॥ अथोक्त्यादः ।

(१८८) चित्तसम्प्राप्ते उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्त्रान्नाशसद्वदितगीतप्रलपनादिह्यत् ॥

यथा मम ।

“भातर्द्विरेफ भवता भ्रमता समन्तात्  
प्राज्ञाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किं” ।

सङ्कारमनुभूय सानन्दं ।

ब्रूये किमिति सखे कथयाम्य तयो  
किं किं व्यवसति कुतोऽर्थस्य च कीदृशी च ॥

अथ शङ्का ।

(१८९) परमौर्ध्वात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्धस्य तर्कणं ।

वैकल्यादिकमप्यैश्वर्यपार्श्वलोकाद्यभ्युपगतात् ॥

यथा मम ।

“प्राज्ञेनैव प्रहितं नखरेखककेषु चपाणि  
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।  
धत्ते साक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते  
सामाज्जीयं चकितमभितक्षुषी विशिपन्ती” ॥

अथ स्मृतिः ।

(१८०) सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भूतमुन्नमनादिकृत् ।  
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥

यथा मम ।

“मयि सकपटं किञ्चित् ज्ञापि प्रणीतविलोचने  
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्निजृम्भिततारकं ।  
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितं  
कुवलयदृग्गः स्मरं स्मरं स्मरामि तदाननं” ॥

अथ मतिः ।

(१८१) नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं मतिः ॥  
स्मरता धृतिसंगीषौ वज्रमानस्य तद्गवाः ॥

यथा ।

“असंशयं चक्षुरियद्वयमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।  
यता हि सन्देहप्रदेशु वस्तुषु प्रमाणमनःकरणप्रवृत्तयः” ॥

अथ व्याधिः ।

(१८२) व्याधिर्ज्वरादिर्व्याताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयले भूमीच्छादयः । त्रैत्यमयले उत्कम्पनादयः ।

स्यष्टमुदाहरणं । अथ चासः ।

(१८३) निर्घातविद्युदुत्क्राद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविघटितोरवः सुराङ्गनाम्नासविलोलदृष्टयः ।  
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयतां”\*॥  
अथ ब्रीडा ।

(१८४) धार्ष्ट्याभावो ब्रीडा वदनानमनादिक्लृद् दुराचारात् ।

यथा । “मयि सकपटमित्यादि” । अथ हर्षः ।

(१८५) हर्षस्त्रिष्टावाप्रेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।  
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा”॥  
अथास्रया ।

(१८६) अक्षयान्धमुणर्द्धोन्मैष्वत्यादसन्निष्पृता ।

दोषोद्घोषभ्रुविभेदावद्याक्रोधेऽङ्गितादिक्लृत् ॥

यथा ।

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुदिग्धः ।  
मानमसहत न चेदिपतिः परदृष्टिमतस्तरि मनो हि मानिनां”॥  
अथ विषादः ।

\* परिस्फुरदिति जलविहारवर्जनमिति टीका ।

(१८७) उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसङ्क्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥

यथा मम ।

“एषा कुटिलघबेन चित्तरकडापेण तुह निबद्धा वेणी ।

महसहि दावद दंशद आश्रमजट्टिब कासउरद्वय हिअश्रं” \*॥

अथ धृतिः ।

(१८८) ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णसुखता धृतिः ।

सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिकृत् ॥

यथा मम ।

“कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्धा वचोविषयं

नेवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्णिकीर्यातनाः ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया वस्त्राः कृते साम्प्रतं

नोवारान्धलिनापि केवलमहो मेयं कृतार्था तनुः” ॥

अथ अपलता ।

(१८९) मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तच्च भर्त्सनपाकव्यसक्तच्छन्दाचरणादयः ॥

यथा ।

“अन्यास्तु तावदुपमर्द्दवहास्तु भङ्ग

लोखं विनोदय मनः सुमनोसतास्तु ।

\* एवेति । एषा कुटिलघबेन चित्तरकडापेण तव निबद्धा वेणी ।

मम सखि दावयति दंशत्यावसवट्टिरिव काकोरगीव हृदयं ॥

इति सं । टी० ।



मुग्धासजातरजसं कञ्चिकामकाले  
अर्थं कदर्थमसि किं नवमासिकायाः” ॥

अथ ग्लानिः ।

(२००) रत्यायस्ममस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा ।  
ग्लानिर्निष्प्राणताकाम्यकार्श्यानुत्साहतादिह्यत् ॥

यथा ।

“किञ्चलचमित्रं मुग्धं बन्धवादिप्रचूर्णं  
हृदयकुसुमशोषी दाहणो दीर्घशोकः ।  
स्तपयति परिपाण्डु चाममस्याः शरीरं  
शरदिज इव घर्षाः कोतकीपत्रगर्भी” ॥

अथ चिन्ता ।

(२०१) ध्यानं चिन्ता चिन्तानाप्तेः शून्यताश्चासतापह्यत् ।

यथा मम ।

“कमलेण विहसि एष संयोजयन्ती विरोधिणं शशिचिम्बं ।  
करत्रलपत्रयमुषी किं चिन्तयि सुमुखि अन्तरादिप्रतिप्रिया” ॥  
अथ वितर्कः ।

(२०२) तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोऽङ्गुलिनिर्तकः ॥

यथा । “किं ह्यहः प्रियमेत्यादि” ॥ “एते च चक्षुस्त्रिभुवि-  
चारिभेदा इति चदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह ।

\* कमलेयेति । कमलेन विहसितेन संयोजयन्ती विरोधिणं  
शशिचिम्बं । करत्रलपत्रयमुषी किं चिन्तयति सुमुखि अन्तरा-  
दितद्वदया । इति संटी ।

(२०३) रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।

तथा हि शृङ्गारेऽनुकूल्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्था-  
यिशब्दवाच्या । चासः पुनस्तत्पक्षमानो व्यभिचार्यैव व्यभिचारि-  
स्यचक्षुयोगात् । तदुक्तं “रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रति-  
पद्यते” । तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे वक्ष्यारित्यमित्याह ।

(२०४) शृङ्गारवीरयोर्धासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यसमुन्नेयं स्वयंभावितबुद्धिभिः ॥

अथ स्थायी भावः ।

(२०५) अविच्छेदा विच्छेदा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्तादाहुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥  
यदुक्तं ।

“सकृच्चवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति” ॥

तद्भेदानाह ।

(२०६) रतिधासस्य शोकस्य क्रोधोत्थासौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विक्षयश्चेत्यमहौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥

तथा ।

(२०७) रनिर्मनोगुणूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितं ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो चास इष्यते ॥

इष्टलाभादिभिर्द्येतेनैकव्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैश्चात्रस्वायबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।  
 रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्यदं भयं ॥  
 दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।  
 विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥  
 विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।  
 शमो निरीक्षावस्थायामात्मविश्रामजं सुखं ॥

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेखके हासः । रामायणे  
 शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा  
 उत्पद्यमाने सौख्यैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-  
 पुष्टा एव स्वहृदयानुभवविद्धाः । किञ्च ।

(२०८) नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥

यदुक्तं ।

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं” ॥

अथ रसस्य भेदानाह ।

(२०९) इष्टज्ञारहास्यकण्ठरौद्रवीरसयामकाः ।

वीभत्सोद्भूत इत्यष्टौ रसाः आन्तरात्मिकाः मतः ॥

तत्र इष्टज्ञारः ।

(२१०) इष्टं हि मन्मथोद्भेदसादागमनचेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः इष्टज्ञार इव्यते ॥

परोक्षां वर्णयित्वा तत्रेष्ट्याञ्चाननुरागिणीं ।

आलम्बनमायिकाः सुदर्शयिष्याद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बकताद्युद्दीपनं मतः ।  
 भूविशेषकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥  
 त्यक्तौघ्यमरणास्यजुगुप्साव्यभिचारिणः ।  
 स्थायीभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥

यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पति-  
 रक्तस्वरूपा च बाष्पा आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दी-  
 पनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ ।  
 एतैरभिव्यक्तः सद्दय्यरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्वे-  
 दावाह ।

(२११) विप्रलम्भोऽयं सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः ।

तत्र ।

(२१२) यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥

अभीष्टं नाथकं नाथिकां वा ।

(२१३) स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥

तत्र ।

(२१४) अवणाद्दर्शनादापि मिथःसंखडगरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥

अवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनं ॥

अभिलाषक्षिप्ता स्मृतिगुणकथनोद्देगसंप्रलापाश्च ।

उन्मादोऽयं व्याधिर्ज्वरान्नाष्टमिरिति दशाश्च कामदशाः ॥

अभिलाषः स्मृता चिन्ता प्राप्युपायादिचिन्तनं ।

उन्मादस्यापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥  
 अलक्ष्यवान् प्रज्ञापः स्थाश्चेतसो भ्रमणाङ्गुशः ।  
 व्याभिक्षु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताङ्गुशतादयः ॥  
 जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टं । क्रमेणोद्गमहरणानि ।

“प्रेमाद्रीः प्रपद्यत्युग्रः परिचयादुद्गाढरागोदया-  
 स्थास्वामुग्धदृशो निसर्गमधुरासेष्टा भवेयुर्मधि ।  
 यास्वन्नःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधीक्षणा-  
 दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसाङ्गो लयः” ॥

अथ मासृतीयाद्यादर्शनप्रकृटरागस्य माधवस्याभिज्ञावः ॥

“कथमोचे कुरङ्गाक्षीं साक्षात्क्षीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निश्रीयिनीं ॥

अथ कस्यासिद्धायायिकाया इन्द्रजासदर्शनप्रकृटरागस्य नाय-  
 कस्य चिन्ता । इदं मनः । “नचि वकषदमिति” आदौ नायकस्य  
 स्थितिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनं । “आसाम्  
 मुञ्चतीत्यादौ” उद्देगः ।

“चिभागप्रेवासु निद्रासु च चणं निमील्य नेत्रे खञ्जना व्यवसृत ।

क नीलकण्ठ प्रजघीत्यस्य च्छवागसत्यकण्ठार्जितमाश्रयभना” ।

अथ प्रज्ञापः । “आतद्भिरेकोत्यादौ” उन्मादः ।

“वायुधामं वदनं हृदयं सरसं तवालयस्य वपुः ।

आवेदयति नितान्तं चक्षुरो गं सखि हृदयं” ।

अथ व्याधिः ।

“भिसिषीञ्चलसञ्चलीए निहिंसं सञ्चं सुनिचलं अङ्गं ।  
दीहो णीसासहरो एसोसाहेद जीव् इति परं”\* ॥

अत्र जडता । इदं मम ॥

(२१५) रसविच्छेदचेतुत्वाभरणं नैव वर्ण्यते ।  
जातप्रायन्तु तदार्थं चेतसाक्लृप्तं तथा ॥  
वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्यादद्वैतरतः ।

तत्रार्थं यथा ।

“शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी  
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।  
आकर्ष्य सम्प्रति रतं चरणायुधानां  
किं वा भविष्यति न वेद्यि तपस्विनी सा” ॥

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो सङ्कारकोलाहलै-  
र्मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्त्रागपि ।  
माद्यन्तः कलचन्तु चूतशिखरे केलोपिकाः पद्मं  
प्राणाः सत्वरममसरकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी” ॥

तृतीयं यथा ।

कारुण्यार्थं अद्यान्तेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः  
करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः ॥ केचित्तु । “नयनप्रीतिः  
प्रथमं चित्तासङ्गस्तोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुताविषय-

\* भिसिषीति ॥ बिसिनीदकशयनीये निहितं सञ्चं सुनिचलं अङ्गं ।  
दीहो निश्वासभर एव साधयति जीवयति परं इति सं० टी० ॥

निवृत्तिस्वपानात्रः । उन्मादो मूर्च्छाद्यतिरिच्येताः स्मरदन्ता-  
दग्रेव स्युः" इत्याहुः ॥ तत्र च ।

(२१६) आदौ वाच्यस्त्रिया रागः पुंसः पञ्चात्तदिङ्गितैः ॥

रक्षितान्युक्तानि यथा रक्षावस्थां सागरिकावतराजयोः ।  
आदौ पुरुषानुरागे सैवभवत्यथेवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

(२१७) नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतं ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ।

कुसुमरागं तं प्राङ्मर्यदपैति च शोभते ॥

मञ्जिष्ठारागमाज्जस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ।

**अथ मानः ।**

(२१८) मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ध्यासमुद्भवः।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे चुमइत्यपि ॥

**प्रेम्णाः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ।**

इथेरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमार्गे वर्धनीयः।

उदाहरणं । तत्र नायकस्य यथा ।

“अहोअपसुत्तअ विणिमीलितअ देसु सुहअ मज्झिमासं ।

गण्डपरिउत्तमपुलकद्वयं न उच्यते चिरादसि” ॥

\* अजी इति । अजीकप्रसक्त विनिमीजिताश्च देहि सुभक्त मन्त्र-  
मन्त्राश्च । मन्त्रपरिचुम्बनपुष्पकितान् न पुनरिदरियिष्यामीति  
सं० । टी० ।

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्षनावसरे । उभयोर्यथा ।

“पञ्चकुविश्राणं दोषं वि अलिअपशुत्ताणं माणहणाणं ।

णिअलनिदइणीवासदिअकजाणं को मल्लः” \* ॥

अनुनयपर्यन्तासहने तस्य न विप्रसक्तभेदता किन्तु सम्भोगस-  
ञ्चारीर्याख्यभावत्वं । यथा ।

“सूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सेत्कण्ठमुदीचते  
दृष्टायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।  
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते  
दृष्टे निर्व्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥

यथा वा ।

“एकस्मिन् ग्रथने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-  
रन्योन्यस्य हृदिस्थितेऽप्यनुनये संरच्यते गौरवं ।  
दम्पत्योः जनकैरपाङ्गवस्त्रनाम्निश्रीभवच्चक्षुषो-  
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः” ॥

(२१८) पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥

ईर्ष्या मानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्तिथा ।

उत्सिन्नायितभोगाङ्गान्नस्त्वलनसम्भवा ॥

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममानवानिजेन ।  
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमन्वेषोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे” ॥

\* पञ्चकुविश्राणमिति । पञ्चकुपितयोर्द्वयोरप्यसुतयोर्माननिव-  
जयोः । निअलनिदइनिआसदपत्तयोः को मल्ल इति । सं० टी० ॥



सञ्ज्ञोऽगचिह्नेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपचस्यंशुकेन  
स्वगचसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टं ।  
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्  
नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुं” ॥

एवमन्यत्र ।

(२२०) साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरं ।  
तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥  
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनं ।  
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥  
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधारणं ।  
रभसत्रासद्धर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरं ॥

यथा । “नो चाटुश्रवणे इत्यादि” ॥ अत्र हि सामादयः पञ्च  
ह्युचिताः । रसान्तरमूह्यं ॥ अथ प्रवासः ।

(२२१) प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्य्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।  
तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीभरं शिरः ॥  
निश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।

किञ्च ।

(२२२) अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ॥  
अधृतिः स्यादनात्मनस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।  
मृत्तिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥  
असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ।

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिता धृतिः ॥  
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।  
तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाह्याभ्यन्तरतस्तथा ॥

शेषं स्पष्टं । एकदेशतो यथा मम तातपादानां ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलखली  
प्रत्यूषक्षणे देशपाण्डुवदनं श्मैकखिन्नोऽधरः ।

अम्भःशीकरपद्मिनीकिशलयैर्नैपैति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामोदृशीं” ॥

(२२३) भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ।

कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यं । तत्र भावी यथा मम ।

“यामः सुन्दरि याहि पान्थ दयिते शोकं वृथा मां कृथाः

शोकस्ते गमने कुतो मम ततो वाय्वं कथं मुञ्चसि ।

शीघ्रं न व्रजषीति मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा

भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीविष्य मे सम्भ्रमः” ॥

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं वल्लयैः कृतं प्रियसखैरसैरजस्रं नतं

धृत्या न क्षणमाश्रितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता

गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते” ॥

भूतो यथा । “चिन्ताभिः स्तिमितमित्यादि” । श्रापाद् यथा ।

“तां जानीया इत्यादि” । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पा-

तादिजः । यथा । विक्रमोर्ध्वक्षामुर्ध्वशीपुरुवरयोः ॥

अथ पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामचोक्तानाञ्चाङ्गासौष्ट-  
वादीनामपि दशानामुभयेषामप्युभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तन-  
प्रसिद्धा विविच्य प्रतिपादनं ॥

अथ कर्णः ।

(२२४) यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ॥

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् कर्णविप्रलम्भाख्यः ।

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतादृत्तान्ते ॥

पुनरलभ्ये श्रीरामरेण वा लभ्ये तु कर्णख्य एव रसः ।  
किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याश-  
या रतेदङ्गवात् । अयन्तु “कर्णः” इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र  
“सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो  
भेद एव इति” केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवाङ्घ्रि-  
स्यमपि मन्यन्ते । अथ सम्भोगः ॥

(२२५) दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ॥

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ।

आदिशब्दादन्यान्याधरपानचुम्बनादयः । यथा । “शून्यं  
वासयइमित्यादि” ।

(२२६) संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भनादिवज्रभेदात् ॥

अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ।

तत्र स्यादतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ॥

जलकोलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ।

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शृङ्गि मेधमन्यच्च ॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं  
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

(२२७) कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ।

यदुक्तं ।

“न विना विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयावागो विवर्द्धते ॥

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्ष्वती-  
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानां ।

“क्षेमं ते ननु पञ्चलाच्च किषञ्च क्षेमं महङ्गं दटं

एतादृक् क्षयता कुतस्तुह पुणो पुटं सरीरं जदो ।

केनाहं पृथुलः प्रिये प्रणदणीदेहस्तु सखीलनात्

त्वत्तः सुभ्रु न कापि मे जह इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि” \* ॥

एवमन्यत्राप्युक्तं । अथ हासः ।

\* क्षेमं ते इति संस्कृतेन नायकस्य प्रश्नः । प्राकृतेन नायिकाया  
उत्तरं ॥ किषञ्च क्षयञ्च क्षेमं ममाङ्गं दटं अतिप्रयं क्षयं यन्म-  
माङ्गं तदेव क्षेममित्यर्थः ।

† अपरी यथा मम ।

“यदप्रयत्नमालोक्य कान्तमेकान्तकातरं ।

मुख्यं वाप्यसन्तानं सुमुखी तेन शुम्बिता ॥ १ ॥

कान्ते चोरकृतान्तवक्त्रकुहरात् त्वं पुण्यपुञ्जिन मे

मुक्ता कान्त तदर्जनश्रमभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग मां ।

इत्याकर्ण्य निमीलिताङ्गनयनं स्मरं शनैरानतं

लोकासं वदनाम्बुजं संगदृशः स्मरं शुचुम्बे प्रियः” टी० ॥ २ ॥

(२२८) विहताकारवाग्नेश्चेष्टादेः कुक्षकाङ्गवेत् ॥  
 हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ।  
 विहताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ॥  
 तदत्रालम्बनं प्राज्जस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।  
 अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ॥  
 निद्रालस्यावहत्याद्या अत्र सूर्यभिचारिणः ।  
 ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ॥  
 नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ।  
 ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्यन्दिताधरं ॥  
 किञ्चिन्नद्यदिजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ।  
 मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितं ॥  
 अपहसितं सास्त्राक्षं विलिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितं ।

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।  
 अमी समाग्राय च तर्कवादान् समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ।  
 अस्य नटकमेलकप्रसूतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।

अत्र च ।

(२२९) यस्य हासः स चेत् कापि साक्षान्नैव निबध्यते ॥  
 तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ।  
 अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ॥  
 सामाजिकैस्तनो हास्यरसोऽयमनुभूयते ।

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यं । अथ करुणः ।

(२३०) इष्टनाशादनिष्टान्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ॥  
 धीरैः कपोतवर्षोऽयं कथितो यमदैवतः ।  
 शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतं ॥  
 तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।  
 अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ॥  
 वैवर्ष्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।  
 निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ॥  
 विषादजडलोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।  
 “विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।  
 अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनं” ॥  
 अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनि-  
 न्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यं । परिपोषस्तु  
 महाभारते स्त्रीपर्व्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेद-  
 माह ।

(२३१) शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ॥

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगचेतुकः ।

अथ रौद्रः ।

(२३२) रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ॥  
 आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ॥  
 सङ्ग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ।  
 भ्रुविभङ्गेष्ठनिर्द्देशवाङ्मस्योऽनतर्ज्जनाः ॥  
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।  
 अनुभावास्तथाक्षेपकूरसन्दर्शनादयः ॥  
 उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।  
 मोक्षामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“कृतमनुमतं कृष्टं वा चैरिदं गुरु पातकं  
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिस्त्रिदायुधैः ।  
 नरकरिपुणा साङ्गं तेषां स भीमकिरीटिना-  
 मयमहमसृष्टोदोमांसैः करोमि दिग्भां बलिं” ॥

अथ युद्धवीराङ्गेदमाह ।

(२३३) रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ।

अथ वीरः ।

(२३४) उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ॥  
 महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।  
 अलिम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥  
 विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।  
 अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितस्तुर्द्धा स्यात् ॥

स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति  
चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्त-  
समुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदानावधिरिति” । अत्र परशुरामस्य  
त्यागे उत्साहः स्थायी भावः । सम्प्रदानब्राह्मणैरालम्बनविभावैः  
सत्त्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागा-  
दिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो  
दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहश्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।

यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदेद्यतं” ॥

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भो लङ्केश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते  
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् हतं ।  
नैवञ्चेत् खरदूषणचिशिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः  
पत्रो नैष सहिष्यते मम धनुर्ध्यावन्धवन्धूकृतः” ॥

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्नान्यत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दत्तिं न पश्यामि तद्यापि तावत् किं भक्षणत्वं विरतो गरुत्मन्” ॥

एष्वपि भावादयः पूर्वोदाहरणवदूक्षाः ।

अथ भयानकः ।



(२३५) भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।  
 स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥  
 यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतं ।  
 चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥  
 अनुभावोऽत्र वैवर्त्यगद्गदस्वरभाषणं ।  
 प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पादेकप्रेक्षणादयः ॥  
 जुगुप्सावेगसम्भोदसन्त्रासग्लानिदीनताः ।  
 शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्व्याद्या व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रयामन्तःकक्षुकि  
 कक्षुकस्य विगतिं चासादयं वामन इत्यादि” ॥

अथ बीभत्सः ।

(२३६) जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।  
 नीलवर्षो मद्वाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥  
 दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्थालम्बनं मतं ।  
 तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं ॥  
 निष्ठिवनास्यबलम्बनेत्रसङ्कोचनादयः ।  
 अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥  
 मोक्षोऽपस्मार आवेगो व्याधिस्य मरणादयः ।

यथा ।

“उल्लस्योल्लस्य कृन्तिं प्रथममथ पृथुच्छोथभूवांसि मांसान्यं-  
 सस्त्रिक्पृष्ठपिष्टाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-  
दङ्कस्यादस्त्रिसंस्त्रं स्त्रपटगतमपि कथ्यमध्ययमत्ति” ॥

अथाहुतः ।

(२३७) अङ्गुतो विस्रयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ॥  
पीतवर्ष्णी वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतं ।  
गुणानां तस्य मद्धिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥  
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।  
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥  
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिर्द्वाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दोर्दण्डाश्चित्तचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-  
वृङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।  
द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्रुह्माण्डभाण्डोदर-  
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति” ॥

अथ शान्तः ।

(२३८) शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मातः ॥  
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।  
अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥  
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।  
पुण्याश्रमचरित्तेजनीर्यरम्यवनादयः ॥  
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याञ्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥  
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा ।

“रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यास्तवस्याध्वगैः  
सत्रासञ्च सकीर्तुकञ्च सदयं दृष्टुञ्च तैर्नागरैः ।  
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे  
निःशङ्कं करटः कदा करपटोभिर्चा विलुण्ठिष्यति” ॥

पृष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ॥

(२३९) निरङ्कुररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्य-  
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तिताद्याग्नेर्दर्शनादङ्कुरारोप-  
श्रमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्व्वप्रकारेणाङ्कुरप्रशमैकरूपत्वाच्च  
तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तं ॥  
ननु ।

“न यच्च दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्व्वेषु भावेषु शमप्रमाणः” ॥

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिल-  
क्षणायां प्रादुर्भावात् तच्च सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्व-  
मित्युच्यते ।

(२४०) युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥

यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः ।  
उक्तं हि ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखं ।  
दृष्ट्वाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ॥  
सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं ब्रजन्ति चेत् ।  
अचान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

अदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।  
तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्  
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटं ।  
अथे गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन  
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्” ॥

अथ मुनीन्द्रसम्मतो वत्सलः ।

(२४१) स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।  
स्थायी वत्सलतास्तेहः पुत्राद्यालम्बनं मतं ॥  
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्य्यदयादयः ।  
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरसुम्बनमीक्षणं ॥  
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।  
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्व्वादयो मताः ॥  
पद्मगर्भश्चविर्विषो दैवतं लोकमातरः ।

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो  
 ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीं ।  
 अभूच्च मन्त्रः प्रणिपातश्चिन्तया  
 पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः” ॥

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

(२४२) आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥  
 भयानकेन करुणेनापि द्वास्यो विरोधभाक् ।  
 करुणो द्वास्यशृङ्गाररसभ्यामपि तादृशः ॥  
 रौद्रस्तु द्वास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।  
 भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥  
 शृङ्गारवीररौद्राख्यद्वास्यशान्तैर्भयानकः ।  
 शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रद्वास्यभयानकैः ॥  
 शृङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।

आद्यः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

(२४३) कुतोऽपि कारणात् कापि स्थिरतामुपयन्नापि ॥  
 उन्मादादिर्नतु स्थायी पात्रेन स्थैर्यमेति यत् ।

यथा । विक्रमोर्व्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुषरवस उन्मादः ।

(२४४) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमोदयो ॥  
 सन्धिः शक्लता चेति सर्व्वेऽपि रसनाद्रसाः ।

रसनधर्मयोगिताङ्गावादिष्वपि रसस्वमुपचारादित्यभि-  
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

(२४५) सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्पररक्षता सिद्धिरनयोर्रसभावयोः” ॥

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन  
सहैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपा-  
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपा-  
दिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रस-  
तामनापाद्यमानासु स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः । तत्र  
व्यभिचारी यथा । “एवं वादिनि देवर्षावित्यादि” । अत्राव-  
हित्या देवविषया रतिः । यथा कुन्दमालायां ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक प्रकामं ।

अवधीरितशारदारविन्दौ

चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने

कृतः कृतार्थोऽस्मि निर्वर्हितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्

गिरोऽथवा श्रेयसि केन दृष्यते” ॥

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वदाजिराजिनिर्झूतधूलीपटलपङ्क्तिनां ।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥

एवमन्यत् ।

उद्बुद्धमात्रस्यायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यस्रन्देदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि” ॥

अत्र पार्व्वतीविषया भगवतो रतिः ॥ ननूक्तं “प्रपानकरसव-  
द्विभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः पार्थ-  
क्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

(२४६) यथा मरीचखण्डादेरेकीभावे प्रपानके ॥

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि तथा सञ्चारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ ।

(२४७) अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥

अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-  
थीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वापलक्षणपरं बोध्यं तच्च बालव्युत्प-  
त्तये एकदेशतो दर्शते ।

(२४८) उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायां ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते ।

प्रटङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्व्यादिगतकोष्ठे ॥

शान्ते च क्षीननिष्ठे गुर्व्याद्यालम्बने ह्यास्ये ।  
 ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥  
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके क्षीयमेवमन्यत्र ।

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

“स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी  
 क्षोणीमावृणुते तमास्रमलिनच्छायातमःसन्नतिः ।  
 तन्मे सुन्दर मुञ्च कृष्ण सहसा वर्त्तेति गोप्या गिरः  
 श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः” ।

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये  
 येषां कृते सुतनु पाण्डुरयं कपोलः” ॥

अनुभयनिष्ठत्वे यथा । मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्यां ।

“पश्चादनुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वं” इति  
 श्रीमल्लोचनकाराः ॥

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्यां । सागरिकाया अन्योन्यदर्श-  
 नात् प्राक् वत्सराजे रतिः ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जल-  
 क्रीडावर्त्तने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“जघनस्थलमद्भूपत्रवल्लीगिरिमल्लोकसुमानि कापि भिल्ली ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा स्वकचां नुत्कचयाश्चकार भर्त्रा” ॥

तिर्य्यगतत्वे यथा ।



“मल्लीमतल्लीषु वनाम्नरेषु वल्लभमाङ्गयन्ती ।

चक्षद्विपक्षीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स भङ्गी” ॥

आदिशब्दान्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविशाललोखनयनः कन्योत्तराङ्गो मुञ्ज-

मृक्ता कर्षमपेतभीर्धृतधनुर्व्याणो हरेः पश्यतः ।

आघातः कटुकोक्तिभिः स्वमसृष्टदोर्विक्रमं कीर्त्तय-

ञ्चंसास्कोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥

भयानकाभासो यथा ।

“अशकुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनं ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुह्यामृष्टान्तरं निनाय विभ्यद्विवसनि कौशिकः” ॥

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

(२४८) भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥

स्यष्टं ।

(२४९) भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता ॥

क्रमेण यथा ।

“सुतनु अहिहि कोपं पश्य पादानतं मां

न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।

इति निगदति नाथे तिर्यङ्गामीलिताक्ष्या

नयनजलमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चिद्” ॥

अथ वाच्यमोचनेनेर्वाख्यसङ्घारिभावस्य ग्रमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे  
निभृतकितवाचारेत्युक्ता रूपा पदषोक्तते ।  
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्नानस्थितहस्तया  
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता” ॥

अत्र विषादस्रोदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं ।  
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनेति च मे” ॥

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वा कार्यं शशलक्षणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा  
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं ।  
किं वक्ष्यन्मपकल्लषाः हतधियः खत्रेऽपि सा दुर्लभा  
चेतः स्नास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति” ॥

अत्र वितर्कैस्तुल्यमतिस्मरणशङ्कादन्यधृतिचिन्तानां शब-  
लता ॥ \* ॥

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम तृतीयः  
परिच्छेदः ॥ \* ॥

अथ काव्यभेदमाह ।

(२५०) काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यञ्ज्यञ्चेति द्विधा मतं ।

तत्र ।

(२५१) वाच्यातिशयिनि व्यञ्ज्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं ॥

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यञ्ज्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्प-  
त्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यं ।

(२५२) भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलः ।

अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणा-  
मूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपं । विवक्षितान्यप-  
रवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितं । अन्यपरं  
व्यङ्ग्यनिष्ठं । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य  
प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य वज्रविषय-  
तया पञ्चान्निर्देशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ॥

(२५३) अर्थान्तरं सङ्गमिति वाच्योऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्देविध्यमृच्छति ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-  
तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्यो  
ऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशे-  
षरूपार्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं । यथा ।

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूह्युगं न चमूह्युगः” ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकद-  
ल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जात्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-  
रूपमर्थे बोधयन्ति जात्याद्यतिशयस्य व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्वार्थं  
सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्त-  
तिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं । यथा ।

“निःसासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥

अचान्धशब्दे मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति  
अप्रकाशातिशयस्य व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेष-  
भावाभावान्नार्थान्तरसङ्कुमितवाच्यत्वं ॥ यथा ।

“भम धन्मिअ वोसत्थो सो सुण्हो अज्ज मारिओ देन ।

गोलाणदीकच्छकुडङ्गवासिना दरोअसीहेन” \* ॥

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमा-  
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरोतलक्षणाशङ्का न  
कार्या । यच्च खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविधयोः  
पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यच्च पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन  
विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तच्च ध्वनितमेव । तदुक्तं ॥

“कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कश्चित्ख्यातस्य बाधनं ।

पूर्वञ्च लक्षणेव स्यादुत्तरत्राभिधेयं तु” ॥

अत्राद्ये मुख्यार्थस्वार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः न तु तिरो-  
भावः अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं  
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ॥

(२५४) विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-  
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

\* भम धम्मिअ इति । भ्रम धार्मिक विग्रहः स आऽद्य मारित-  
स्तेन । गोदानदीकच्छकुडङ्गवासिना दप्तसिंहेन ॥ इति सं० टी० ॥

(२५५) तत्राद्यो रसभावादिरक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रती-  
तेर्बिम्भावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्प-  
त्तपञ्चतयतिभेदवत्साधवास्य संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एक-  
स्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्व-  
निर्नाम काव्यमेकभेदमेवाकं । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य  
एकोऽपि सभोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानसुखना-  
दिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का  
गणनात्र सर्वेषां ॥

(२५६) शब्दार्थोभयशक्त्युत्पद्यङ्गोऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भव-  
त्वेन अर्थशक्त्युद्भवेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक-  
मव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं । तत्र ।

(२५७) वस्तुलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं वृत्तते ।  
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ॥

“पन्थिअ न एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उत्तअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु” \* ॥

\* पन्थिअ इति । पथिक नामाकरोति मनाक् प्रसरत्यने ग्रामे ।

उत्तपयोधरं प्रेक्ष्य पुन यस्मिन् वससि तदस्य । इति सं० । टी० ॥

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगचमोऽसि तदास्तेति वस्तु व्यज्यते ।

अलङ्काररूपे यथा ॥ “दुर्गालङ्कितविग्रह इत्यादि” ॥  
अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्षने  
द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्षणमस-  
म्बद्धं मा प्रसङ्गोदितोत्तरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः क-  
ल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यञ्जः ।  
यथा वा ॥

“अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ।

अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” ॥

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासे व्यञ्जः । व्यञ्ज-  
शालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणग्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते ॥

(२५८) वस्तु बालङ्कतिर्व्यापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धौ वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यञ्जो याति द्वादशभेदतां ॥

स्वतः सम्भवी औचित्यादहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्ता  
सिद्धौ न तौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ॥

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यसद्गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः सोतस्समासाकुलं

नीरन्नास्मानुमासिखन्तु जरठश्चेदानक्षयन्ययः” ॥

अनेन खतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भावि-  
परपुरुषोपभोगजनसङ्गतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ॥

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे” ॥

अनेन खतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति  
व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ॥

“आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी” ॥

अत्रोपमालङ्काररूपेण खतः सम्भविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः  
क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

श्रोष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दग्धं युधि रूपा निजाधरं” ॥

अत्र खतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दृष्टः अत्रो  
व्यापादितास्येति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥

“सज्जेद् सुरभिमासो ण आपणेद् जुअद्जनलक्कसहे ।

अहिणअसहआरमुहे णअपसवपत्तणे अनङ्गस्स शरे” \* ॥

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि  
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं  
वस्तु व्यनक्ति ॥

\* सज्जेद् इति । सज्जयति सुरभिमासो न चानयति युवतिजन-  
लक्ष्यसहान् । अभिनवसहकारमुखान् नवपक्षवपत्तनानङ्गस्स  
शरान् । इति सं० ॥ टी० ॥

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततं” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्च करजा-  
लादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहृत्यलङ्कारेण भविव्यद्राक्षसश्री-  
विनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ॥

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्बोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक लत्कीर्त्तिराशिर्यथैव

नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रवां विग्रहे” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि  
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति” विभावनालङ्कारो व्यङ्ग्यते ॥

“शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमवावकरोत्तपः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुक्रशावकः” ॥

अचानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन  
वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे कोटिसङ्कलमुपेत्य मदनाश्रुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीदियोगिनीं” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-  
सङ्कलप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता



ग्रान् विमुच्य विषोनिनः श्रितेत्युत्प्रेषालङ्कारो व्यज्यते ॥

“मलिकामकुले चण्डि भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चवाणस्य ब्रह्ममापूरयन्निव” ॥

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेषालङ्कारेण काम-  
स्थायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं “मानिनि मानं न मुञ्चसीति”  
वस्तु व्यज्यते ॥

“महिषासहस्रभरिण तु हृदि अश्रे सुहृद सा अमाश्रन्ती ।

अनुदिणमण्यन्माश्रयं अनुश्रं पि तनु एह” \* ॥

“अचामाश्रन्तीति” कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्य-  
लिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति  
विशेषोक्त्यालङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागा-  
द्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं  
सहृदयचमत्कारिणीति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृति-  
व्यञ्जनस्यैव रूपेणोत्प्रेषणव्यतिरेकनादिभावस्य प्राधान्यं सह-  
ृदयसंबन्धं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वं ॥

(२५८) एकः शब्दार्थशक्त्युत्पे

उभयवक्तृभूवे व्यञ्जि एकोधनेर्भेदः । यथा ।

“हिममुक्तचन्द्रचिरः सपशको

मदयन् दिजान् जनितमीनकेतनः ।

\* महिषासहस्र इति । महिषासहस्रभरिते तव हृदये सुभग  
सा अमाश्रन्ती । अनुदिणमन्यन्मना अश्रं तनुकमपि तनूकरोति ॥

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥

एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

(२६०)

तदष्टादशधा ध्वनिः ।

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-  
स्येति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यसु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वे-  
नैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया  
पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु च ।

(२६१) वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्पत्त्यादन्ये पदवाक्ययोः ॥

तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ॥

“ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्मैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्दे भाग्यवन्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा ॥

“लामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे “लामिति”

पुनर्वचनमन्यथावृत्तिविशिष्टं तदर्थं लक्षयति । एवं वच्मि-  
नैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मीति” पुनर्वचनमन्यथावृत्तिविशिष्टं  
मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समुदाय” इत्यादिवचनेनैव

वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वक्षोति” वचनं “उपदिशामि”  
इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि  
स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तद-  
वश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्त-  
रसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो  
यथा ॥ “निश्वासान्ध इवेत्यादि” । वाक्यगतो यथा ॥  
“उपहृतं बद्ध तचेत्यादि” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतं । पद-  
गतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिसद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यदमभूद्धुना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां त-  
द्वादिशब्दानामेव प्राधान्यं । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति  
तन्मूल एव ध्वनियपदेशः ॥ तदुक्तं ध्वनि कृता ।

“एकावयवसंस्लेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥

एवं भावादिष्वप्युक्तं ।

“भुक्तिमुक्तिरुदेकान्तसमादेशजनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिश्चयं विदधाति सदागमः” ॥

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सञ्ज्ञास्वार्थ-  
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति ॥ ननु  
“सदागमः सदागम इवेति” न कथमुपमाध्वनिः । सदाग-  
मशब्दार्थस्यैव उपमानोपमेयभावाविवक्षणाद्दृष्ट्यसंगोपनार्थमेव

हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सञ्ज्ञा-  
स्वाभिधानस्यासम्बन्धत्वात् ।

“अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः  
शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ॥

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रम्भमत्रागतिः ।

आश्चर्यं तव मौकुमार्यमतिभिः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुं” ॥

अत्र खतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया ज्ञाता  
ऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्चाधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदा-  
चिदपि तवैवविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना पदस्त्रैवेत-  
रपदार्थोत्कर्षादधुना पदस्त्रैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणं ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥

अत्राशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफ-  
लराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः  
प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या । अत्र  
च व्यञ्जकस्य प्रौढैक्तिमन्तरेणापि सम्भवात्खतः सम्भविता ॥

“पश्यन्त्यसङ्ख्यपथगां त्वदानजलवाहिनीं ।

देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्ययमूर्ध्वनि” ॥

इदं मम । अत्र “पश्यन्तीति” कविप्रौढोक्तिषिद्धेन काव्यलि-  
ङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकाल-  
ङ्कारोऽसङ्ख्यपदद्योत्यः । एवमन्येऽप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभे-  
देषु दाहाय्यं । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तोऽष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थ-  
शक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये  
पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥

(२६२) प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ।

प्रबन्धो महावाक्यं । अनन्तरोक्तदादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः ।

यथा महाभारते शृङ्गगोमायुसंवादे ॥

“अस्त्रं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् शृङ्गगोमायुसकुले ।

कङ्कालवज्रले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥

इति दिवसे शक्तस्य शृङ्गस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां  
दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टं ॥

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतं ।

वज्रविभो मुहुर्नोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनं ।

शृङ्गवाक्यात् कथं बालाख्यजध्वमविशङ्किताः” ॥

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित  
इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः । एव-  
मन्येवेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥ एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतं ।  
लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषश्चुतचन्दनमित्यादि” । व्यङ्ग्यार्थस्य  
यथा । “उन्नपिचलेत्यादि” । अनयोः स्वतःसम्भवितौ लक्ष्यव्य-  
ङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येवेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥

(२६३) पदांशवर्षरचनाप्रबन्धेस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः ॥

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि वज्रशो वेपथुमतीं  
रहस्याख्यायीव खनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।  
करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्व्वस्वमधरं  
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्वं खलु हृती” ॥

अत्र “हता” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन् प्रकृतेः ।

“मुञ्जरङ्गुलिसंघृताधरौघं प्रतिषेधाच्चरविक्षवाभिरामं ।

मुखमंसविवर्त्तिपक्षलाक्षाः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु” ॥

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वं । “न्यक्कारो ह्यय-  
मेव मे यदरय इत्यादौ” । “अरय” इति वज्रवचनस्य “ता-  
पस” इत्येकवचनस्य “अचैवेति” सर्व्वनामः “निहन्तीति” “जीव-  
तीति” च तिङ् । “अहो” इत्यव्ययस्य “ग्रामटिकेति” करूपत-  
द्धितस्य “विलुण्ठनेति” व्युपसर्गस्य “भुजैरिति” वज्रवचनस्य  
व्यञ्जकत्वं ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयशामे निवृत्तिः परा

नासाये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते

तद्गूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि”॥

अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति” “परेति”

च विशेषणद्वयस्य “मौनं चेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व-

नाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रणयस्मारणस्य”

“असि भो” इति सोपहासोत्प्रासस्य “किंवा” इत्युत्तरपक्षदार्ढ्य-

सूचकस्य वाग्व्यञ्जस्य “असीति वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्ज-

कत्वं सहृदयमवेद्यं । वर्षरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे महा-

भारते ज्ञान्तः । रामायणे करुणः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ

प्रद्वारः । एवमन्यत्र ॥

(२६४) तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्गताः ।

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृज्या चैकरूपया ॥

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः ।

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः । दिङ्मात्रं तदा-  
व्रियते ।

“अल्लुप्ततस्तनयुगा तरलायताची

हारि लिता तदुपयानमहोत्सवाय ।

सा यूथकुम्भनवनीरजतोरणसूक्

सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते” ॥

अत्र “सनावेव पूर्णकुम्भौ वृष्टय एव नवनोरजस्तज इति”  
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धुन्वन्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि  
धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।  
निस्तन्त्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-  
सौरभ्यमौहृदसगर्वममीरणानि” ॥

अत्र निस्तन्त्रेत्यादिलक्षणा मूलध्वनीनां संसृष्टिः ॥ अथ गुणी-  
भूतव्यङ्ग्यं ।

(२६५) अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥

अपरं काव्यं । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

(२६६) तत्र स्यादितराङ्गं काका क्षिप्रञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गं ।

सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढं ॥

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ।

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

“अयं स रमनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूजघनस्पर्शी जीवोविसंजनः करः” ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गं ।

“मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्वसैन्यमागररवोद्गतकर्षतापः ।

हा हा कथं न भवतो रिपुराजधानी-

प्राप्तादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥



अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्ग-  
भावः ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कर्मकमृगदृष्ट्यान्वितधिया  
वक्षो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितं ।  
कृता लङ्काभर्तुर्व्यदनपरिपाटीषु घटना  
मयात्रं रामत्वं कुञ्जलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते ।  
वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कृत्यता तद्गोप-  
नमपाकृतं । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतया  
ऽङ्गतां नीतं । काका चित्रं यथा ।

“मध्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्  
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः ।  
संचूर्क्ष्यामि गदया न सुयोधनोरु  
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥

अत्र “मध्याम्येवेत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितं ।

“दीपयन् रोदसीरभ्रमेष ज्वलति सर्वतः ।  
प्रतापस्तव राजेन्द्र वैरिवंशदवानलः” ॥

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्तव दवानल-  
त्वारोपसिद्ध्यङ्गं । “हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ” विलोचन-  
व्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ॥

“ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्धनायते” ॥

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यं ।

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

अन्वापदोननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः” ॥

अत्रान्वापदोनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रश्न-  
मोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि स्मृतित्यस्फुटं ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदर्शना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परं” ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्त्वर्यक्योषिति बलात्कारोप-  
भोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्यगूढं ।

“वाणीरकुङ्कुड्डीणसञ्जिकोलाह्वलं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वड्डए सीअन्ति अङ्गाहं” \* ॥

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिन्नतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् “सीद-  
न्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं ।  
किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स  
गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारवि-  
धायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्घतः” ॥

\* वाणीर इति । वाणीरकुङ्कुड्डीणसञ्जिकोलाह्वलं इत्युक्त्याः ।  
गृहकर्मस्थापताया वड्धाः सीदन्ति अङ्गानि ॥ सं० ॥ कुङ्कुड्डी-  
लतागृहमिति अण्डीदासः ॥ टी० ॥

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारात्मस्य विपर्ययः । यथा ।

“दृष्ट्वा केशवगोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया  
तेनात्र खल्लितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बमे ।  
एकस्त्वं विषयेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गति-  
र्गोप्येवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्विर” ॥

अत्र गोपरागदिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां  
“सलेशमिति” पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य प-  
रित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां  
रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः ।  
तदुक्तं तेनैव ।

“प्रकारोऽयं गुणोभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपतां ।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनरिति” ॥

अत्र च ।

“यत्रेकदाज्ञानां प्रमदाजनानामङ्गलिहः शोणमणीमयूखैः ।

सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृक्षादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषा-  
मतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्त-  
मस्मात्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डदासपादैः । “काव्यार्थस्या-  
खण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावाव-  
भासस्वावन्तानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया  
भवन्नयसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायक्त-  
त्वादिति” । केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वचरं स्मृतं” ।

इति तन्न । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तं । ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत् । किं नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वं । आखाद्यव्यङ्ग्यत्वं अनाखाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वं । यदि चाखाद्यत्वं तदा सुद्रुत्वमेव । सुद्रुतायामनाखाद्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिश्रुता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदनिर्-  
पणो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ \* ॥



अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

(२६७) वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां ।

अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनां ॥

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वलङ्का-  
ररसादिव्यङ्ग्यबोधने समत्वं न च सङ्केतितो रसादिः । न हि  
विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानं । तस्य तदेकरूप्यानङ्गीका-  
रात् ॥ यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति  
वक्ष्यामः । कश्चिच्च “प्रटङ्गाररसोऽयं” इत्यादौ स्वशब्दाभिधाने  
ऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्रकाशाग्नन्दरूपत्वात् । अभिहिता-  
न्ययवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे परि-

चीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी ॥ यच्च केचिदाहुः । “सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारः” इति ॥ यच्च ध्वनिकेनोक्तं ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलायतमिति” ।

तथोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यपाराभाववादिभि-  
रेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणपुण्या-  
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः ॥ किमिति  
च “ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ” अपि हर्ष-  
श्लोकादीनामपि न वाच्यत्वं । यत्पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयञ्च  
वाक्यं सर्वमेव कार्यपरं अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्  
ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रति-  
पाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निर-  
तिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते यत्परः शब्दः स  
शब्दार्थ इति न्यायादिति” । तत्र प्रष्टव्यं । किमिदं तत्परत्वं  
नाम । तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः ।  
व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या  
वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा । आद्ये  
दत्तमेवोत्तरं । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तस्मिन्नेऽपि  
तुरीयवृत्तिसिद्धेः ॥ नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-  
संगस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभावा-  
ङ्गीकारात् ॥ यदाह मुनिः । “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगा-  
द्भ्रसन्नव्यतिरिति” । सद्यभावे च कुतः सत्येतरविषाणयो-

रिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् ॥ “गङ्गायां घोष इत्यादौ” तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च कुतः शीतलपात्रनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्तिरूपास्त्येवेति निर्विवादमेतत् ॥ किञ्च ।

(२६८) बोद्धृस्वरूपसङ्ख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानां ।

आश्रयविषयादीनां भेदाङ्गिज्ञोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणैरपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः ॥ “भम धम्मिअ इत्यादौ” क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित् “निः-शेषच्युतचन्दनमित्यादौ” निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्क इत्यादौ” च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्बोद्धादिभेदात् । क्वचित् “कान्तमभिसरेति” । “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्यायमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः ॥ वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मन्त्रादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपथाङ्गावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्षसङ्कटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ॥

“कस्तुण्व होइ रोमो दडुण पिआइ सव्वानं अहरं ।

सम्भरपञ्चम्यादणि वारिन्धवामे सचक्षुएन्ति” \* ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मात्त्राभिधेय एव  
व्यङ्ग्यः ॥ तथा ।

(२६६) प्रागसत्त्वाद्रसादेर्ज्ञो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापारा-  
ङ्गिज्ञो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे  
लक्षणाभिधे बोधयेतां । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोष” इत्या-  
दावुपान्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव  
हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ॥

“अतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः” ॥

न पुनः “शून्यं वासगृहमित्यादौ” मुख्यार्थबाधः ॥ यदि  
च “गङ्गायां घोष इत्यादौ” प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य  
मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोज-  
नान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि  
प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रती-  
त्यनभ्युपगमात् । नीलादिसवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया  
अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः ।

\* कक्ष्यवेति । कस्य न वा भवति दोषः पश्यतः प्रियायाः सत्रय-  
मधरं । सम्भरपञ्चाग्रायिणि वारित्वामे सचक्षुएदार्जो ॥ इति  
सं० ॥ उपनायकदृष्टाधरां पत्नीं तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः  
सख्या उक्तिरिदं ॥ इति टी० ॥

(२७०) नानुमानं \*रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमं ।

आभासत्वेन चेतुनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥

व्यक्तिविवेककारेण † हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । तच्च वहिः प्रतीयमाना आस्वादपदवीकृताः सन्तो रसा उच्यन्ते इत्यवश्यंभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रम इति” यदुक्तं तच्च प्रष्टव्यं । किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनाभावकैर्भाव्यमानः स्वरप्रकाशानन्दो वा? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससञ्ज्ञया नोच्यते ऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतया ऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव । “यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भाव इति” सुग्रहेव व्याप्तिः पक्षधर्मता च । तथा ।

\* नाद्ये रसत्वेनाह्वयज्ञानविषये नटे काद्ये तु रामे एव प्रथमं विभावादिभीरत्याद्यनुमानं तत्तत्तदनुमानाभ्योधिगतया सामाजिकानां वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरत्या ऽङ्गी रस इत्याशङ्क्यक्रमतानुयायिनां व्यक्तिविवेककारादीनां मतं दूषयति । नानुमानमिति ॥ टी० ॥

† तन्मतं दूषयितुं परिष्करोति । व्यक्तिविवेककारेण हीति । टी० ॥



“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनं ।

सैवानुमितिपक्षे नोऽगमकलेन सम्प्रतीति” ॥

इदमपि नो न विदुः । न स्त्रेवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेना-  
स्माकमभिमता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः साम्प्रानन्दनि-  
र्भरः । तेनात्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्वैतो-  
राभासता । यच्च “भमधम्मिअ” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।

जगदवतु कोकयूनार्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथा हि  
अनुमानं नाम पक्षसत्त्वपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टास्तिङ्गा-  
स्तिङ्गिनो ज्ञानं । ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्त्वावच प्रतीयते  
अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्सम्बन्धो  
ऽख्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो स्तिङ्गं बोध्यश्च स्तिङ्गी बोधकस्य चा-  
र्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवार्येऽपि  
सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र यदाचार्यास्तिङ्गरूपास्तिङ्गिनो व्य-  
ङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यतीति” । तच्च । तथा ह्यत्र  
“भम धम्मिअ इत्यादौ” गृहे श्रानिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदाव-  
रीतीरे सिंहेपलम्भेरभ्रमणमनुमापयतीति यदक्तं तत्र नैका-  
न्तिको हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण  
च गमनस्य सम्भवात् । पुंस्यस्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दि-  
ग्धासिद्धेः । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवा-  
कविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति न

वाच्यं । उन्नासकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थं एवंविधार्थ-  
बोधक एवंविधार्थत्वाद्यैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि आभासस-  
मानयोगचेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधा-  
निष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “वृष्टिं हे प्रतिवेशिनि  
लणमिहाप्यस्मदित्यादौ” नलग्रन्थीनां तनूलिखनं एकाकितया  
च स्रोतोऽगमनं तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिणो लिङ्ग-  
मित्युच्यते तच्च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्तेहेनापि सम्भवतीति  
अनैकान्तिको हेतुः । यच्च “निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ”  
दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपाद्यया दूत्या  
तत्कालसन्निहितैर्व्यान्यैः तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ।  
आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्यले  
व्यभिचारः ॥ ननु वक्ताद्यवस्थासहस्रतत्वेन विज्ञेयो हेतुरिति न  
वाच्यं । एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्चैवंविधानां का-  
व्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दि-  
ग्धासिद्धत्वं हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां  
पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कालस्याधमत्वं प्रामाणिकं  
न वेत्यपि कथमनुमानं । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानाम-  
पास्तं । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायांमुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।  
यथा ।

“यो जीवति स लुचाप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्य-  
मानश्चैव इत्यादि” ॥

किञ्च वस्तुक्रयादौ तर्जनीतोत्तलेन दशमङ्गादिदत्तसूचन-

बुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-  
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-  
जन्यत्वाद्रसादिबुद्धिः स्मृतिरिति” केचित् तत्रापि प्रत्यभिज्ञा-  
द्यामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । “दुर्गोत्पत्तिरित्यादौ” च  
“द्वितीयाद्यौ नास्त्येवेति” यदुक्तं महिमभङ्गेन तदनुभवसिद्धम-  
पक्षपतो गजनिमीलिकैव । तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिस-  
त्त्वार्थस्याशङ्क्यापक्षापतया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-  
यितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादिवृत्तित्रया-  
वोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्त्येवेति सिद्धं । इयञ्च व्याप्ता-  
द्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्मलं । तत्किं नामिकेयं  
वृत्तिरित्युच्यते ।

(२७१) सा चेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः ॥

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातं ॥

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनो नाम पञ्चमः  
परिच्छेदः ॥ \* ॥

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जनेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्वृत्त्य-  
श्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

(२७२) दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतं ।

दृश्यं तत्राभिनेयं तत्

तस्य रूपकसञ्ज्ञाहेतुमाह ।

(२७३) रूपारोपात्त रूपकं ॥

तदृश्यं कायं नटैर्रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।  
कोऽसावभिनय इत्याह ।

(२७४) भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाचार्यः सात्त्विकस्तथा ॥

नटैरङ्गादिभिरामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ॥  
रूपकस्य मेदानाह ।

(२७५) नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईद्वान्मृगाङ्गवोथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।

(२७६) नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकं ।

प्रस्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रोगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मासिका प्रकरणी चक्षुशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतं ॥

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च । तत्र ।

(२७७) नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितं ।

विलासर्द्धादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

सुखदःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरं ।

पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥  
 प्रस्थातवशो राजर्षिर्धरोदात्तः प्रतापवान् ।  
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥  
 एक एव भवेदङ्गी षट्ङ्गारो वीर एव वा ।  
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्व्वहणेऽङ्गुतं ॥  
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।  
 गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितं ॥

ख्यातं रामायणादि प्रसिद्धं वृत्तं । यथा रामचरितादि ॥  
सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायं । सुख-  
 दुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तं । राजर्षयो  
 दुष्यन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः । दिव्यादिव्यो यो  
 दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा श्रीरामचन्द्रः । “गोपु-  
 च्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्काः सूच्याः कर्त्तव्या इति” केचित् ।  
 अन्ये त्वाङ्गः । यथा गोपुच्छे केचिद्दाला इत्याः केचिद्दीर्घाः  
 तथेह कानिचित् कार्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित्  
 प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानिचित् कानिचिदिति” ॥

(२७८) प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्सकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्सलग्रविन्दुकः ।

युक्तो न बज्रभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥  
 नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।  
 आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥  
 दूराङ्गानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्रवः ।  
 विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतन्तथा ॥  
 दन्तक्लेशं नखक्लेशमन्यद् ग्रीडाकरच्च यत् ।  
 शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनं ॥  
 स्नानानुलेपने चैभिर्व्वर्जितो नातिविस्तरः ।  
 देवोपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥  
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसेद्भवैः ।  
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥

विन्हादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सन्धावन्दनादि ॥ अङ्कप्र-  
 स्तावाद् गर्भाङ्कमाह ।

(२७९) अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।  
 अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सवीजः फलवानपि ॥

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः” ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाय्यं सीतास्वयम्बरणं” ॥

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयम्बरो नाम गर्भाङ्कः ॥

(२८०) तत्र पूर्व्वं पूर्व्वरङ्गः सभापूजा ततः परं ।

कथनं कविसञ्ज्ञादेर्नाटकस्थापयामुखं ॥

तत्रेति नाटके ।

(२८१) यस्मात्प्रवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।  
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते ॥  
प्रत्याचारादिकान्त्रङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।  
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥

अस्याः स्वरूपमाह ।

(२८२) आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।  
देवदिजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥  
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकोककौरवशंसिनी ।  
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्व्या पदैस्त ॥

अष्टपदा यथा । अनर्थराघवे “निष्प्रत्यूहमित्यादि” ॥  
द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायां ।  
“शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।  
अथ चरणयुगानते स्मकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥  
एवमन्यत्र । “एतन्नान्दीति” कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तं ।  
वस्तुतस्तु “पूर्व्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति” उच्यते ।  
यदुक्तं । “यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

“रङ्गदारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति” ।

उक्तप्रकाराद्यास्तु नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्त-  
व्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कास्त्रिदासादिमहाकवि-  
प्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाजरेकपक्षं व्याप्य स्थितं रोदभी  
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दे यथार्थाक्षरः ।  
अन्तर्यस्य मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते  
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमा-  
रभ्य कविः कुर्यादिति” । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते  
सूत्रधार” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं  
दृश्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधार” इति लिखनं तस्या-  
यमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रवृत्ति  
मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ॥

(२८३) पूर्व्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्येषु तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूत्रयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारस-  
दृशगुणाकारः । इदानीं पूर्व्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक  
एव सूत्रधारः सर्व्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं  
वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्य-  
तरो भूत्वा सूत्रयेत् । वस्तुतिष्ठत्सं यथोदात्तराधवे ॥

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमनाम्नालामिवाशां गुरोस्-  
तद्गत्वा भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितं ।



तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं  
 प्रोत्सिक्त्वा दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥”  
 वीजं यथा रत्नावल्यां ।

“दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥”

अत्र हि समुद्रे वह्निचभङ्गमग्नेत्यिताया रत्नावल्या अनुकू-  
 लदैवस्त्रालितो वत्सराजगृहप्रवेशे यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य  
 रत्नावलीप्राप्तौ वीजं । मुखं शेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपा-  
 दको वाग्विशेषः ।

यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्थाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्त्रमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥”

पानं यथा शकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥”

(२८४) रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थद्वचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ॥

षट्सु च कश्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स स्थापकः । प्रायेणेति कश्चिद्वृत्तोरकीर्त्तनमपि । यथा

रत्नावल्यां । भारतीवृत्तिस्तु ।

(२८५) भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥

संस्कृतबज्जलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

(२८६) तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररो-  
चना । यथा रत्नावल्यां ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदेष्वेषा गुणग्राहिणी  
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाव्ये च दत्ता वयं ।  
वस्त्रैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्-  
मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्व्वो गुणानां गणः ॥”  
वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।\*

(२८७) नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सञ्चिताः संलापं यत्र कुर्व्वन्ते ॥

चित्रैर्व्वीक्यैः स्वकार्य्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

सूत्रधारसदृशत्वात् † स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्या-  
नुचरः पारिपार्श्विकः । तस्मात् किञ्चिदूनो नटः ।

(२८८) उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगान्तिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥

तत्र ।

\* आमुखमाह । † आमुखभेदानाह ।

(२८८) पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रः ।

“कूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीं ।

अभिभवितुमिच्छति बलात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये “आः  
क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥”

अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे सङ्ग-  
मस्य पात्रप्रवेशः ।

(२८९) सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्यां । “दीपादन्यस्मादपीत्यादि” सूत्र-  
धारेण पठिते । नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । “दीपादन्यस्माद-  
पीत्यादि” पठित्वा द्यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेण्यां ।

“निर्व्वीणवैरदहनाः प्रश्नमादरीणां

जन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

सुखा भवन्तु क्षुरराजसुताः सप्तत्याः ॥”

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः  
दुरात्मन् वृथा मङ्गलपाठक कथं सुखा भवन्तु मयि जीवति  
धार्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनस्य प्रवेशः ।

(२९१) यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगानिश्चयस्तदा ॥

यथा कुन्दमालायां । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या । सूत्रः ।  
कोऽयं खलु आर्याङ्गानेन सहायकं मे सम्पादयति । विलोक्य ।  
कष्टमतिकरुणं वर्त्तते ।”

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति  
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।  
निर्वासितां जनपदादपि गर्भाग्ध्वीं  
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥”

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याङ्गानमिच्छता सूत्रधारेण  
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः  
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः  
प्रयोजितः ।

(२८२) कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्सयेत् ।  
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं ॥

यथा “आसादितेत्यादि” तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टे रामः ॥

(२८३) यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।  
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागेषे-  
त्यादि ॥” ततो राज्ञः प्रवेशः ।

(२८४) योज्यान्यत्र यथालाभं वोथ्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उद्गात्यकावलगितयोरितराणि वोथ्यङ्गानि  
वक्ष्यमाणानि ॥ नखकुहस्त ।

(२८५) नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ।  
 समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥  
 एषामामुखभेदानामेकं कश्चित् प्रयोजयेत् ।  
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥  
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ।

वस्त्विति वृत्तं ।

(२८६) इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।  
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरं ॥  
 अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।  
 तस्येति वृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितं ।

(२८७) अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ।  
 अस्याधिकारिकमिति वृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्रा-  
 सङ्गिकं । यथा सुग्रीवादिचरितं ॥

(२८८) पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यैव वस्तुनि ।  
 इह नाव्ये ।

(२८९) यन्नार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।  
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥  
 तद्भेदानाह ।

(३००) सङ्घसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।  
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयमिति” राजा यदा तत्कुण्डपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सागरिकेयमिति” प्रत्यभिज्ञाय “कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रमित्यादि” फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयाद् गुणवती उत्कृष्टा” ॥

(३०१) वचः सातिशयस्त्रिष्टं नानाबन्धसमाश्रयं ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं ॥

यथा वेण्यां भीमः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

सुस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः” ।

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकक्षेपवशेन बीजार्थ-प्रतिपादनात् नेहमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानं ।

(३०२) अर्थीपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

स्त्रिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ।

लीनमव्यक्तार्थं स्त्रिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत्तत्तृतीयं पताकास्थानं । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नं । राजा । केन । कञ्चु । भीमेन । राजा । कस्य । कञ्चु । भवतः । राजा । आः किं प्रलपसि । कञ्चु । सभयं देव ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् वृद्धापसद् कोऽयमद्य ते व्यामोहः । कञ्चु । देव न व्यामोहः सत्यमेव ।

“भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनं ।

पातितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिवचितौ” ॥

अत्र दुर्घोषनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणं ।

(३०३) ह्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परं ॥

यथा रत्नावल्यां ।

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां चणा-

दायासं श्वसनेद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारोमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहं” ॥

अत्र भावार्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि कचिन्मङ्गलार्थं कचिदमङ्गलार्थमपि सर्व्वसन्धिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्पुनः केनचिदुक्तं “मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्तीति” । तदन्ये न मन्यन्ते । एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन सर्व्वत्रापि सर्व्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

(३०४) यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विस्मृतं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य वृद्धना वालिवधः । तच्च उदात्तराधवे नोक्तमेव । सुग्रीववीरचरिते तु वाली रामवधार्थ-  
मागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

(३०५) अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्याद्वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्वधैः ।

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

(३०६) वर्षादूर्द्ध्वन्तु यद्वस्तु तत् स्याद्वर्षादधोभवं ॥

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गक्षेदे कार्यं मासकृतं वर्षमञ्चितं वापि ।

तत्सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं न तु कदाचित्” ॥

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधव-  
धादयः कथां शास्ते ते वर्षवर्षावयवदिनद्युष्मादीनामेकतमेन  
सूचनीया न विरुद्धाः ।

(३०७) दिनावसाने कार्यं यद्दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्गक्षेदं विधाय तत् ॥

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

(३०८) अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे आशाने कपालकुण्डला ।



सङ्कीर्णं यथा रामाभिनन्दे चपलकपातिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

(३०९) प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेण्यां  
अश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनं । अथ चूलिका ।

(३१०) अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ।

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-  
निकाः प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानीत्यादि” “रामेण परशुरामो  
जित इति” नेपथ्ये पात्रैः सूचितं । अथाङ्कावतारः ।

(३११) अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ।

यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः ॥

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्कस्याङ्ग-  
विशेष इवावतीर्णः । अथाङ्कमुखं ।

(३१२) यत्र स्यादङ्कः एकस्मिन्नङ्गानां सूचना ऽखिला ।

तदङ्कमुखमित्याहुर्वीजार्थख्यापकश्च तत् ॥

यथा मासतोमाधवे । प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते  
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च  
प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

(३१३) अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्कास्यं किञ्चाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते  
द्वितीयाङ्कान्ते । “प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ  
भवतः सभार्गवानाङ्गयतः । इतरे । क भगवन्तौ । सुमन्त्रः ।  
महाराजदशरथस्थान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव गच्छामः” ॥ इत्य-  
ङ्कपरिसमाप्तौ “ततः प्रविशन्त्युपविष्टौ वशिष्ठविश्वामित्रपरशु-  
रामा इत्यत्र” पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शता-  
नन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्काख्यमिति ।  
एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तं । अन्ये तु “अङ्कावतारेणैव इदं  
गतार्थं” इत्याहुः ।

(३१४) अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरं ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यो विष्कम्भको नाय्य आमुखान्तिप्रपात्रकः ।

यथा रत्नावल्यां । योगन्धरायणप्रयोजितः ।

(३१५) यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखात्तेपसंश्रयः ॥

यथा शाकुन्तले ।

(३१६) विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैरिति” ॥

(३१७) वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र वीजं ।

(३१८) अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बज्रधा यद्वि सर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्यलालितो योगन्धरायणव्यापारः ॥ यथा वा वेष्णां द्रौपदी-  
केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधापचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

(३१९) अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुसुच्छेदकारणं ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्ता कथार्थविच्छेदे सति उदयनख्येन्दोरिवोद्बोध्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षं । कथं  
एसोमो उदग्रं निरिन्दोः \* इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

(३२०) व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ॥

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेष्णां भीमादेः शाकुन्तले विदू-  
षकस्य चरितं ।

(३२१) पताका नायकस्य स्थानं स्वकीयफलान्तरं ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा निर्व्याहस्तस्य जायते ॥

यथा सुग्रीवादेराज्यप्राप्तादिः । यत्तु मुनिनोक्तं ।

“आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका विनिवर्त्तते” इति ।

\* कथं एष स उदयनं निरिन्दो रिति । सं । टी० ॥

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्व्वहणपर्य्यन्तमपि  
पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति” व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

(३२२) प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ।

यथा कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः ।

(३२३) प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरं ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापन्नन्तु तत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतं ।

यथा रामचरिते रावणवधः ।

(३२४) अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताग्निफलागमाः ॥

तत्र ।

(३२५) भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।

यथा रत्नावल्यां । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरा-  
यणसौत्सुक्यं । एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु  
बोद्धव्यं ।

(३२६) प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥

यथा रत्नावल्यां । “तद्वि ए अत्यि अन्नो दंशणोवाओ  
जित्ति जधा कधा आलिहिअ जधा समीहिदं करइस्सं” \* ॥

\* तद्वीति । तथापि नास्त्यन्यो दर्शनापाय इति यथा तथा  
आलेख्य यथा समीहितं करिष्यामीति ॥ सं० । टी० ॥

इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिवत्सराजस-  
ङ्गमोपायः । तथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

(३२७) उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्याशा प्राप्तिस्सम्भवः ।

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः  
सङ्गमोपायादासवदन्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितैका-  
न्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

(३२८) अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्रित्तु निश्चिता ।

अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्रित्तुः । यथा  
रत्नावल्यां । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमनोपायं  
पश्यामीति” ॥ देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियत-  
फलप्राप्तिः सूचिता ।

(३२९) सावस्था फलयोगः स्याद्यः समयफलोदयः ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तिलक्षणाफलान्त-  
रलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

(३३०) यथा सङ्ख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥

तल्लक्षणमाह ।

(३३१) अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-  
सम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह ।

(३३२) मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहतिः ।  
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाक्षरणमुच्यते ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

(३३३) यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।  
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

(३३४) फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।  
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखच्च तत् ॥

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहे-  
तोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपचिन्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां  
ज्ञायमानतया किञ्चिदलक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्ता-  
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्योद्देशरूप उद्भेदः ॥

(३३५) फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।  
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुञ्जः ॥

फलस्य गर्भोकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुस-  
ङ्गता । “सहि अदक्षिणा दानिसि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्येन  
गहिदावि कोवं ण मुच्चसीत्यादौ” \* समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ता-  
प्रवेशे ह्रासः । तृतीयेऽङ्के “तद्वात्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिर-

\* सखि अदक्षिणा हदानीमसि त्वं यदेवं भर्ता हस्तेन गृहीतापि  
कोपं न मुच्चसीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

यति वसन्तक" इत्यन्वेषणं । "विदू । ही ही भो कोषम्बीर-  
ज्जलभेषावि ण तादिशो पिअवअस्सुस्स परितोसो जादिशो  
मम सअसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि इत्यादौ" \*  
उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्रासः । पुनः  
सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणं । पुनर्लतापाशकरणे  
उद्भेदः । अथ विमर्षः ।

(३३६) यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायस्य स विमर्ष इति स्मृतः ॥

अथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ । "अनुसूया । पिअंवदे जइवि  
गान्धर्वेण विवाहेन निव्वित्तकल्लाना पियसही सउन्तला तधावि  
अनुरूअभत्तिभादणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे हिअअं" † ।  
इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपचिन्तात् प्रागर्थसञ्चयः शाकुन्तला-  
विस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः । अथ निर्व्वहणं ।

(३३७) वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्व्वहणं हि तत् ॥

यथा वेष्णां । "कञ्जुकी । उपसृत्य सहर्षं महाराज वर्द्धसे ।

\* हीहीति । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य  
परितोसो यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्य-  
तीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† जइवीति । यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्व्वित्तकल्याणा प्रिय-  
सखी शाकुन्तला तथापि अनुरूअभर्त्तृभागिनी संबुत्तेति निर्व्वृतं  
मे हृदयं इति ॥ सं० ॥ टी० ॥

अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणीक्षतमर्ब्वशरीरो दुर्ल-  
क्ष्यव्यक्तिः” । इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादि-  
वीजानां निजनिजस्थानोपचिप्तानामेकार्थयोजनं । यथा वा  
शकुन्तले सप्ताङ्गे । शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः ॥  
एषामङ्गान्याह ।

(३३८) उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनं ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

(३३९) काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ॥

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेष्णां भीमः ।

“लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृत्य पाण्डवबधूपरिधानकेशान्

सुस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥

(३४०) समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ।

यथा तत्रैव ।

“प्रवृद्धं यदैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-

र्न तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवां ।

जरासन्धस्योरःस्खलमिव विरूढं पुनरपि

क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥



(३४१) तन्निष्पत्तिः परिन्यासः

यथा तत्रैव ।

“सञ्चहुजभमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्षितोद्युगलस्य सुयेधनस्य ।

ख्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसथिष्यति कक्षांस्त्व देवि भीमः” ॥

अत्र उपचेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सङ्क्षेपेणोपचेपणमात्रं । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणं । परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि चाङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि त्वन्यथापि ॥

(३४२)

गुणाख्यानं विलोभनं ।

यथा । “तत्रैव द्रौपदी । नाथ किं दुष्करं तए परिकुविदेन” \* ॥ यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्षणे । “सेयं तारुण्यस्य विस्वास इत्यादि” । यत्तु शाकुन्तलादिषु “ग्रीवा भङ्गाभिराममित्यादि” मृगादिगुणवर्णनं तद्दीजार्थसम्बन्धाभावान्न सन्ध्यङ्गं । एवमङ्गान्तराणामप्युक्तं ॥

(३४३) सम्यधारणमर्थानां युक्तिः

यथा वेष्टां सहदेवो भीमं प्रति । “आर्य्यं किं महाराज-

\* नाथेति । नाथ किं दुष्करं त्वया परिकुपितेन ॥ सं० ॥ टी० ॥

सन्देशो मम व्युत्पन्न एवार्थेण गृहीत इति” अतः प्रभृति  
यावद्भूमिवचनं ।

“युष्मान् द्वेषयति क्रोधासोको मनुकुलचयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति” ॥

(३४४)

प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा तत्रैव ।

“मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्”

इत्यादि त्रैपदी श्रुत्वा सदृशं । नाथ अस्तुदपुष्पं कु एदं  
वअणं ता पुणे पुणे भण \* ॥

(३४५) वीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव । “नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां” ।

“यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विस्मर्त्तुमपीहितं श्रमवता शान्तिं कुलसेच्छता ।

तद्द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशान्तराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुबले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥

अत्र “सुखा भवन्ति मयि जीवतीति” आदिबीजस्य प्रधा-  
ननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानं ।

(३४६) सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतं ।

यथा बालचरिते ।

\* नाधेति । नाथ अश्रुतपूज्यं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण ॥  
सं० ॥ टी० ॥

“उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः” ॥

यथा वा मम प्रभावत्वां “नयनयुगासेचनकमित्यादि” ॥

(३४७) कुतश्चलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभाषना ॥

यथावेण्यां द्रौपदी “युद्धं स्थानं वेति” संशयानां त्वर्थशब्दानन्तरं ।

“नाथ किं दानिं एषो पलञ्जलहरत्यणिदमत्यरो खणे  
खणे समरदुन्दुभी ताडीअदि” \* ॥

(३४८) बीजार्थस्य प्रोक्तः स्यादुद्भेदः

यथा तत्रैव ।

“द्रौपदी । नाथ पुणोवि तए समासादइदव्वा† । भीमः ।

भूयः परिभवच्चान्तिज्जाबन्धुरिताननं ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरं” ॥

(३४९)

कारणं पुनः ।

प्रकृतार्थसमारम्भः

यथा तत्रैव “देवि गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलजयायेति” ।

(३५०)

भेदः संहतिभेदनं ॥

यथा तत्रैव । “अत एवाद्य प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः” ।

केचित्तु “भेदः प्रोत्साहनेति” वदन्ति । अथ प्रतिमुखाङ्गानि ।

\* नाथेति । नाथ किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमन्तरः क्षणे  
क्षणे समरदुन्दुभिस्ताप्यते इति । सं० ॥ टी० ॥

† नाथेति । नाथ पुनरपि त्वया समान्नासयितव्या इति ॥  
सं० ॥ टी० ॥

(३५१) विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।  
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥  
 विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनं ।  
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥

तत्र ।

(३५२) समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा  
 पुरुषो वा तदर्थं समीक्षा विलासः । यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तदभावदर्शनायासि ।  
 अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमभयप्रार्थना कुरुते” ॥

(३५३) दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

अथा शाकुन्तले राजा । “भवितव्यमत्र तथा । तथा हि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।  
 द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥

(३५४) कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।

यथा तत्रैव ।

“अलं वो अन्तपुरविरहपञ्जस्तुएण राएसिना उवह-  
 ध्वेन” \* । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिरिति” वदन्ति ॥

\* अलमिति । अलं वोऽन्तःपुरविरहपञ्जस्तुकेन राजर्षिणोप-  
 ज्ञेन । सं० ॥ टी० ॥

(३५५) उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुल्लहजनानुरागो लज्जा धुरूर्ध्वं परवरमो अप्या ।

प्रियसहि विसमं प्रेमं मरणं मरणं नवरि एकं \* ॥

(३५६) परिचासवचो नर्म

यथा रत्नावल्यां । “सुसङ्गता । सहि जस्त कदे तुमं आअदा  
सो अयं दे पुरदो चिट्ठिदि । सागरिका साभ्यस्रयं । कस्त कदे  
अहं आअदा । सुसं । अइ अन्नमंकिदे न चित्तफलअस्त” ॥

(३५७)

धृतिस्तु परिचासजा ।

नर्मद्युतिः

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि अदक्खिणा दाणिसि तुमं  
जा एवं भट्ठिना हत्थावलम्बिदावि कोवं न मुञ्चसि† ।” साग ।  
सभ्रुभङ्गमीषदिहस्य । “सुसङ्गदे दानिं वि कीलिदुं न विर-

\* दुल्लहेति । दुर्लभजनानुरागो लज्जा धुरूर्ध्वं परवश आत्मा ।  
प्रियसहि विसमं प्रेम मरणं मरणं केवलमेकमिति । सं० । नव-  
रिशब्दः केवलार्थोद्देशेति ॥ टी० ॥

सहीति । सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति ।  
इति सं० । कस्य कृतेऽहमागता इति सं० । अयि अन्यशक्तिते न  
चित्तफलकस्य ॥ सं० ॥ टी० ॥

† सहीति । सखि अदक्खिणा इदानीमसि त्वं या एवं भर्ता  
हस्तावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

मसि \* ॥ केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्बाद्युतिरिति”  
वदन्ति ।

(३५८) प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं ॥

यथा विक्रमोर्व्वशी । उर्व्वशी । “जअदु जअदु महाराओ † ।  
राजा । मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते इत्यादि” ।

(३५९) विरोधो व्यसनप्राप्तिः

यथा चण्डकौशिके राजा । “नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया-  
न्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः” ॥

(३६०) कृतस्थानुनयः पुनः ।

स्यात्यर्थ्युपासनं

रत्नावल्यां । विदू । “भो मा कुप्य एषा हि कदलीघर-  
न्तरं गदेत्यादि” ‡ ।

(३६१) पुष्यं विशेषवचनं मतं ॥

यथा तत्रैव राजा । “इस्ते गृहीत्वा स्पृशं नाटयति” ।  
विदू । “भो वयस्स एषा अवहृत्वा सिरी तए सामासा-  
दिदा” ॥ । राजा । वयस्य सत्यं ।

\* सुसङ्गते इदानीमपि क्रोडितं न मुञ्चसीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† जअदिति । जयतु जयतु महाराज इति ॥ सं० ॥ टी० ॥

‡ भो मा कुप्येति । एषा हि कदलीघरान्तरं गतेति ॥ सं० ॥ टी० ॥

॥ भो वयस्सेति । भो वयस्य एषा अपूर्वा ओक्त्वा समासादि-  
तेति ॥ सं० ॥ टी० ॥

“श्रीरेषा पाणिरथस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।  
कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदश्चान्मृतद्रवः” ॥

(३६२) प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं

यथा तत्रैव राजा । “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।  
सुसं । न केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए  
णिवेदइस्सं \* ॥

(३६३) उपन्यासः प्रसादनं ।

यथा तत्रैव । सुसं । भट्टा अलं सङ्गाए मएवि भट्टिनीए  
पसादेन कील्लिदं ज्जेव एदिहिं ता किं कणाभरणेन । अदोवि  
मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहिदन्ति  
कुविदा मे पिअसही सागरिका एसज्जेव पसादीअदु † ॥  
केचिन्तु ।

“उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव । अदिमुहरा क्खु सा  
गर्भदासीति ‡ ।

\* न केवलं तुममिति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तद्यावद्भूत्वा  
देव्यै निवेदयिष्यामीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† भट्टेति । भर्तुरर्थं शङ्कया मयापि भर्त्याः प्रसादेन क्रीडितमेव  
एतैः तत्किं कर्णाभरणेन अतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद  
एष यत् तया अहं अत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी  
सागरिका एवैव प्रसाद्यतामिति ॥ सं० ॥ टी० ॥

‡ अतिमुखरा खल्वेषा गर्भदासीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

(३६४) चातुर्वर्ष्योपगमनं वर्षसंचार इष्यते ॥

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्

सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अथमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते” ॥

इत्यत्र ऋषिचक्रादीनां वर्णानां मेलनं । अभिनवगुप्तपादास्तु

“वर्षशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । मंहारो मेलनमिति” व्याचक्षते ।

उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

अदोवि मे अश्रं गुरुशो प्रसादो \* इत्यादेरारभ्य णं हत्ये  
गेह्निअ प्रसादेहि णं † । राजा कासो कासावित्यादि ॥ अथ  
गर्भाङ्कानि ।

(३६५) अभूताक्षरणं मार्गो रूपोदाक्षरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहस्थानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च ॥

चोटाकाधिवलोद्देगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताक्षरणं मतं ॥

यथा अश्वत्थामाङ्के ।

“अश्वत्थामा हत इति पृथास्तनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” ॥

\* अदोविति । अतोऽपि मे अश्रं गुरुतरः प्रसाद इति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† ननु हस्ते गृहीत्वा प्रसादय एतां इति ॥ सं० ॥ टी० ॥



(३६६) तत्त्वार्थकथनं मार्गः

यथा चण्डकौशिके राजा । भगवन्

“दृष्टतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्थार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयं” ॥

(३६७)

रूपं वाक्यं वितर्कयत् ।

यथा रत्नावल्या राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चक्षुं दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्वं समं सर्वैः शिखीमुखैः” ॥

(३६८) उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥

यथा अश्वत्थामाङ्गे ।

“यो यः शूलं विभर्त्ति स्त्रभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मावाप्ती चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं” ॥

(३६९) भावतत्त्वोपलब्धिसु क्रमः स्यात्

यथा शाकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा

प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

“उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुस्तकाक्षितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥

(३७०)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य इदं के पारितोषि-  
कमिति कटकं ददाति ।

(३७१) लिङ्गादूचोऽनुमानता ॥

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्  
आलोकनेनमयतो जगतां शिरांसि ।  
तस्यानुमापयति काञ्चन कान्तिगौर-  
कायस्य सूर्यतनयत्वमधूयताञ्च” ॥

(३७२) रतिर्द्वेषोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां । प्रिये सागरिके ।

“श्रीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ  
रत्नास्तम्भनिभं तथोद्युगलं बाहू मृणालोपमौ ।  
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-  
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह निर्व्यापय” ॥

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गं । यन्मते निर्व्विद्वहे इह भूतावसरत्वात्  
प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तं । अन्यथाङ्गानां पञ्च-  
षष्टिसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् ।

(३७३) रक्षसार्थस्य त्वद्भेदः क्षिप्रिः स्यात्

यथा अश्वत्यामाङ्के ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्त्तते ।  
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥

(३७४)

त्रोटकं पुनः ।

संरम्भवाक्

यथा चण्डकौशिके कौशिकः ।

“आः पुनः कथमद्यापि न सम्भूताः स्वर्णदक्षिणाः” ॥

(३७५)

अभिवलमभिसन्धिष्णुलेन यः ॥

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिनि इन्द्रं सा चित्त-  
शालिना वसन्तश्रुत्वा सञ्जङ्गरोमीत्यादि \* ।

(३७६) नृपादिजनिता भीतिरुद्देगः परिकीर्तितः ।

यथा वेण्यां ।

“प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्षारिः स च क्रूरो वृककर्षा वृकोदरः” ॥

(३७७) शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रौंधोद्धूतं दशाननं ।

बिलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥

अथ विमर्षाङ्गानि ।

(३७८) अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनं ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं क्वादनं तथा ।

दोषप्रख्यापवादः स्यात्

---

\* भट्टिनीति । भर्त्सयिषं सा चित्रशालिका वसन्तस्य सञ्जङ्ग-  
जरोमीति ॥ स० ॥ टी० ॥

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कचिदासादिता तस्य  
दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव दुरात्मा  
देवीकेशपाशस्यर्गपातकप्रधानहेतुपलब्धः ।

(३७८)

सम्प्लेष्टो रोषभाषणं ॥

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तनय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो  
निन्दितमप्यात्मकर्म्म स्थापसे । शृणु रे ।

“कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा  
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया दूतदायी ।  
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा  
बाक्तेर्वीर्यातिभारद्रविणगुहमदं मामजित्वैव दर्पः” ॥

“भीमः सक्रोधं आः पाप । राजा । आः पाप इत्यादि” ।

(३८०) व्यवसायस्य विज्ञेयः प्रतिज्ञाचेतुसम्भवः ॥

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः जीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा दुर्योधनस्योर्व्याभीमोऽयं शिरसा नतः” ॥

(३८१) द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् कृष्णायज सुभद्राभातः ।

ज्ञातिप्रीतिर्चनसि न कृता चन्चियाणां न धर्मा

कृत्तं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विमुखा मन्दभागे मधि त्वं” ॥

(३८२) तर्ज्ज्जोदेजने प्रोक्ता द्युतिः

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तं ।

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्वाद्यापि धत्से गदां  
मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुचीवं रिपुं मन्यसे ।  
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं सेष्टुषे  
त्रासान्धे नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥

(३८३)

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनं

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्वाप्ताहतानां रणभिरसि न वा भस्मसाद्देहभारान-  
श्रून्मिश्रं कथञ्चिद्दत्तु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।  
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैर-  
स्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं मंद्ध्यन्तां बलानि” ॥

(३८४)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनं ॥

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एषो सागरदत्तस्य  
सुश्रो अश्वविश्वदत्तस्य नत्तिश्रो चालुदत्तो व्यावादितुं वज्र-  
हानं निज्जद् एदेण किल गणिआ वसन्तसेना सुअश्वलोहेन  
वावादित्ति” \* । चारुदत्तः ।

\* एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वदत्तस्य नत्ता चारुदत्तो व्यापा-  
दयितुं बन्धुस्थानं गीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना  
सुवर्णलोभेन व्यापादितेति ॥ सं० ॥ टी० ॥

“मखशतपरिपूतं गोचमुद्गाषितं यत्  
सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।  
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-  
स्सदसदृशमनुय्यैर्युज्यते घोषणायां” ॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तन-  
मिति प्रसङ्गः ।

(३८५) मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोद्वेगं दिधा न तु भिद्यते  
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनां ।  
ज्वलयति तनूमन्तर्द्वाहः करोति न भस्मसात्  
प्रहरति विधिर्धर्मश्चेदी न हन्ति जीवितं” ॥

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

(३८६) ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीव्यते ।

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “सखे कथमिह  
त्वमेकाकी वर्त्तसे कनु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा  
मे प्रभावती । विदू । असुरवद्वणा आभारिअ कसिं वि  
णीदा \* । प्रद्युम्नः दीर्घं निश्चय ।

“हा पूर्णचन्द्रमुखि मत्तचकोरनेत्रे  
मामानताङ्गि परिहाय कुतो गतासि ।

\* असुरपतिना आकार्यं कुजापि गीता ॥ ख० ॥

गच्छ त्वमद्य ननु जीवितं तूष्णमेव  
दैवं कदर्थ्यनपरं कृतकृत्यमस्तु” ॥

(३८७) कार्य्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतं ॥

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्थे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते  
कर्णाश्रीविषभोगिनि प्रशमिति शक्ये च याते दिवं ।  
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादृष्टपावशेषे जये  
सर्व्वे जीवितसंग्रथं त्वयममी वाचा समारोपिताः” ॥

(३८८) प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।

यथा वेण्यां पाञ्चालकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित  
इत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

“पूर्य्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते  
क्षणाऽत्यन्तचिरोज्ज्वलते तु कवरीबन्धे करोतु क्षणं ।  
रामे शातकुठारभास्वरकरे चचद्रुमोष्केदिनि  
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संग्रथः” ॥

(३८९) कार्य्यसंग्रह आदानं

यथा वेण्यां । “ननु भोः स्वमन्तपञ्चकचारिणः ।

नाहं रक्षो न भूतो रिपुदधिरजलाङ्गादिताङ्गः प्रकामं  
निस्त्रीर्षोदप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः चचियोऽस्मि ।  
भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वस्-  
चासेनानेन खीर्णैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्” ॥

अत्र समस्तरिपवधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादानं ।

(३८०) तदाङ्गशब्दादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सङ्गनं खलु यद्भवेत् ॥

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्यः ।

“अप्रियाणि करोलेष वाचा शक्नो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखो प्रत्नापैरस्य का व्यथा” ॥

अथ निर्व्वहणाङ्गानि ।

(३८१) सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निरुध्यः परिभाषणं ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनं ॥

भाषणं पूर्व्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥

तत्र ।

(३८२) वीजोपगमनं सन्धिः

यथा वेण्यां भीमः । “भवति यज्ञवेदिसम्भवे स्मरति भवती  
यन्मयोक्तं चञ्चलुजेत्यादि” ॥ अनेन मुखे क्षिप्रवीजस्य पुनरुप-  
गमनमिति सन्धिः ।

(३८३) विवोधः कार्यमार्गणं ॥

यथा तत्रैव भीमः । “मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकं । युधि-  
ष्ठिरः । किमपरमवशिष्टं । भीमः । सुमहदवशिष्टं । संयमयामि  
तावदनेन सुबोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाख्या दुः-  
शासनावलुप्तं केशदस्तं । युधिष्ठिरः । मञ्चतु भवाननुभवतु



तपस्विनो वेणीसंहारमिति” अनेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणा-  
द्विबोधः ।

(३८४) उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं

यथा तत्रैव भीमः । “पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संह-  
र्त्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं  
संहारामीति” अनेन कार्यस्योपचेपाद्ग्रथनं ।

(३८५)

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनं

यथा तत्रैव भीमः । “देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्यो-  
धनहतकः । मद्यापि तस्य दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्कन्दनाभं निजाङ्गे  
लक्ष्मीरार्थं निषिक्ता चतुरदधिपयःसीमया सार्द्धमूर्ध्ना ।  
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ  
नामैकं यद्ववीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषं” ॥

(३८६) परिवादकृतं वाक्यं वदन्ति परिभाषणं ।

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्य्ये अथ सा तत्रभवती कि-  
माख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्स धम्मदारपरिडादनेो  
नामं गेण्यस्सुदि” \* ॥

(३८७) लब्धार्थागमनं कृतिः ।

\* कस्यस्य धम्मंदादपरिडागिनेो नाम गृहीयतीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

यथा वेण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृत-  
योऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-  
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

(३९८) शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्

यथा तत्रैव । भीमेन द्रौपद्याः केशसंचयनं ।

(३९९) आनन्दो वाञ्छितागमः ।

यथा तत्रैव । द्रौपदी । विश्वमपि दं एदं वावारं नाधस्त  
पसादेन पुणोवि सिक्खिस्सं \* ।

(४००) समयो दुःखनिर्याणं

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग्य समस्तस्य वही-  
णि ए समस्तस्य † ।

(४०१) तद्भवेदुपगूह्यं ।

यत्स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य ।

“दधद्विद्युत्तेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमदृष्टङ्गश्रेणोर्ध्वनिभिरुपगतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिक्षुहिनकरगौरैर्धवलय-

न्वितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदं” ॥

\* विश्वमपि तदेतद् व्यापारं नाधस्त्य प्रसादेन पुनरपि शिक्खिष्या-  
मीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† समान्शसीहि भगिनि समान्शसीहीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

(४०२)

सामदानादिभाषणं ॥

यथा चण्डकौशिके । “धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” ॥

(४०३) पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनं ।

यथा वेष्ठां भीमः । “बुद्धिमतिके क सा भानुमती परि-  
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” ।

(४०४) वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंचार इव्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

(४०५) नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥

यथा प्रभावत्यां ।

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुण्याद्विणः ।

शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु चमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे” ॥

अत्र च उपसंहारप्रशस्त्योरन्त एकेन क्रमेणैव स्थितिः ।

“इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्देशसमाधा-  
नानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्जोपन्यासपुष्पाणां गर्भं  
अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षं अपवादशक्तियवसा-  
यप्ररोचनादानानां प्राधान्यं । “अन्येषाञ्च यथा सम्भवं स्थिति-  
रिति” केचित् ।

(४०६) चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

कुर्यादनियते तस्य सन्धावपि निवेशनं ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के । दुर्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्रा-  
रणं । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्निधम एवेति” उक्तं  
तत्तच्छविरुद्धं ।

(४०७) इष्टार्थरचनाश्चर्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलं ।

अङ्गहीनो नरो यदङ्गैवारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ।

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति । किन्तु-  
पक्षेपादित्रयं बीजस्थाल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधानपुरुषप्रयो-  
जितमेव साधु ।

(४०८) रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनं ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

तथा च यदेषां । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो  
दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितं ।

(४०९) अविरुद्धन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकं ।

तदप्यन्यथयेद्बीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

अनयोद्दाहरणं मत्प्रवन्धेष्वभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।

(४१०) शृङ्गारे कौशिको वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।  
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

तत्र कौशिकी ।

(४११) या म्लक्षणेपथ्यविशेषचित्रा  
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।  
कामोपभोगप्रभवोपचारा  
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥  
नर्म च नर्मस्फूर्जी नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।  
चत्वार्यङ्गान्यस्याः

तत्र ।

(३१२) वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मम् ।  
दृष्टजनावर्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं मतं ॥  
विहितं शुद्धहास्येन सप्रटङ्गारभयेन च ।

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्यां । वासवदत्ता  
फलकमुद्दिश्य सहस्रं । “एषा वि अवरा तव समीपे जा लिहिदा  
एदं किं अज्ज वसन्तस्स विणाणं” \* । सप्रटङ्गारहास्येन यथा  
शकुन्तले । राजानं प्रति शकुन्तला । “असन्तुष्टो उन किं  
करिख्यसि † । राजा इदमिति व्यवसितः । शकु । वक्कं ठौकते” ।  
समयहास्येन यथा रत्नावल्यां । आलेख्यदर्शनावसरे । “सुसञ्चरा ।

\* यथाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमर्थं वसन्तस्य  
विज्ञापनमिति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

निदो मए एसो बुत्तन्तो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ  
निवेदइस्सं”\* । एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्म्मोदाहृतं । एवं वेशचेष्टा-  
सम्बन्ध्यपि ।

(४१३) नर्म्मस्फूर्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमः ।

यथा मालविकायां सङ्केतनायकमभिहृतायां नायकः ।

“विहज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं  
ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।  
प्रतिगृह्णाण गते सहकारतां  
त्वमतिमुक्तालताचरितं मयि” ॥

मालविका । भट्टा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं न  
पारेमि इत्यादि”† । अथ नर्म्मस्फोटः ।

(४१४) नर्म्मस्फोटो भावलेभैः हृत्तितोऽल्परसो मतः ॥

यथा मालतीमाधवे ।

“गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं  
असितमधिकं किञ्चित् स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।  
भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं  
ललितमधुरास्त्रे ते भावाः क्षिपन्ति च धीरतां” ॥

अलसगमनादिभिर्भावलेभैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्फोटः  
प्रकाशितः ।

\* नीतो मया एष वृत्तान्तः समं चित्तफलकेन ता देव्यै गत्वा  
निवेदयिष्यामीति । सं० ॥ टी० ॥

† भर्त्तुर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्त्तुं न पारयामीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

(४१५) नर्मगर्भो व्यवहृतिर्नतुः प्रच्छन्नवर्त्तिनः ।

यथा तत्रैव । मखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरण  
व्यवसायवारणं । अथ सात्त्वती ।

(४१६) सात्त्वती बज्जला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्ज्वैः ।

सर्द्धा क्षुद्रशृङ्गारा विशेषा साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संचात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ।

यथा वीरचरिते ।

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैदण्ड्यन्तु कुतोऽद्य सम्प्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।

यन्माङ्गल्यमुखस्य नास्य विषयः किं वा बज्ज्याहृतै-

रस्मिन् विस्मृतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भता” ॥

(४१७) मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संचात्यः सङ्गभेदनं ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन  
सुबुद्धा भेदनं । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा रामायणे  
रावणादिभोषणस्य भेदः ।

(४१८) संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः ।

यथा वीरचरिते रामः । “असंशयं किल सपरिवारका-  
र्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-

सहस्रान्नोवाशिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।  
राम दाशरथे स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुरित्यादि” ।

(४१८) प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

यथा वेष्णां भीमः । “सहदेव गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व अह-  
मप्यस्तागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् अथवा आ-  
मन्वयितव्यैव मया पाञ्चालीति” । अथारभटी ।

(४२०) मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥

वस्तूत्यापनसम्फोटौ सङ्क्षिप्तिरवपातनं ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ।

यथोदात्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो निशान्तिमिरत्रातैर्विद्यद्वापिभि-

र्भास्त्रन्तः सकला रवेरपि कराः कक्षादकक्षादमी ।

एते षोडशकवन्धकण्ठरुधिरैराभायमानोदरा

मुञ्चन्थाननकन्दरानलमुचल्लोब्राह्मवान् फेरवा इत्यादि” ॥

(४२१) सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्दयोः ।

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्डयोः ।

(४२२) सङ्क्षिप्ता वस्तुरचना शिष्यैरितरथापि वा ।

सङ्क्षिप्तिः स्यान्नवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ॥

यथा उदयनचरिते किलिञ्चहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ॥



बालिनिवृत्त्या सुधीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या  
शान्तत्वापादानं । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” ॥

(४२३) प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिद्वर्षविद्रवसम्भवं ।

अवपातनमित्युक्तं

यथा कृत्यारावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इति”  
अतः प्रसृति निष्क्रमणपर्यन्तं ।

(४२४)

पूर्वमुक्तैव भारती ॥

अथ नाव्योक्तयः ।

(४२५) अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतं ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितं ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्थान्तरा कथां ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकं ।

किं ब्रवीषीति यन्नाव्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

श्रुत्ववानुक्तमप्यर्थं तस्यादाकाशभाषितं ।

यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्धं सर्वाङ्गुलि-  
नामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते  
तज्जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितं । शेषं स्पष्टं ।

(४२६) दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेद्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेव्योस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वस्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेशा यथा वसन्तसेनादिः । वणिम्विष्णुदत्तादिः । चेटः  
कलहंसादिः । चेटो मन्दारिकादिः ।

(४२७) नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकं ।

यथा रामाभ्युदयादिः ।

(४२८) नायिकानायकाख्यानां सञ्ज्ञाप्रकरणादिषु ॥

यथा मालतोमाधवादिः ।

(४२९) नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणं ।

यथा रत्नावलीकर्पूरमञ्जर्यादिः ।

(४३०) प्रायेण एयन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥

यथा शाकुन्तले । षष्ठी । गच्छाव इत्यर्थे साधयावस्तावत् ।

(४३१) राजा स्वामोति देवेति मृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्व्यस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्युषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्थ्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यो नटोऽह्वत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परं ॥

ह्वत्रधारं भवेद्भव इति वै पारिपाश्विकः ।

ह्वत्रधारो मारिषेति क्षण्डे इत्यधमैः समाः ॥

वयस्येत्युत्तमैर्ह्वो मध्येरार्थ्येति चाद्यजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वैर्देवर्षिर्लिङ्गिनः ॥

वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।  
 आयुष्मन्नशिनं हृतो वृद्धं तातेति चेतः ॥  
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।  
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥  
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।  
 साधो इति पतस्त्री च प्रशान्तश्चाच्यते बुधैः ॥  
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।  
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो मद्दाराजेति भूपतिः ॥  
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।  
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥  
 वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥  
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः ।  
 हलेति सदृशी प्रेथ्या चञ्जे वेश्याऽञ्जका तथा ॥  
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।  
 आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥  
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।  
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥  
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितं ।

अथ भाषाविभागः ।

(४३९) पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनां ।  
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषितां ॥

आसामेव तु गाथासु महारार्द्रो प्रयोजयेत् ।  
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणां ॥  
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।  
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका ॥  
 योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यतां ।  
 शकाराणां शकादीनां शाकारो सम्प्रयोजयेत् ॥  
 वाल्मीकिभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।  
 आभीरेषु तथाऽभोरो चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥  
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।  
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥  
 चेटिनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।  
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणां ॥  
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥  
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।  
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥  
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।  
 देवोमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितं ॥  
 यद्देशं नीचपात्रान्तु तद्देशं तस्य भाषितं ।  
 कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः ॥  
 योषित् सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।  
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि  
मम तातपादानां भाषार्थवे ।

(४३३) षट्त्रिंशलक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।  
त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि बोध्यङ्गानि त्रयोदश ॥  
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ।

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके । तत्र  
लक्षणानि ।

(४३४) भूषणाक्षरसंज्ञातौ शोभोदाहरणं तथा ।  
चेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥  
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।  
दिष्टोपदिष्ट च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥  
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।  
दाल्क्षण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गङ्गण तथा ॥  
पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं सङ्क्षेपो गुणकीर्तनं ।  
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥

तत्र ।

(४३५) लक्षणानि गुणैः सालङ्कारर्थीगस्तु भूषणं ।

यथा ।

“आक्षिप्यन्धरविन्दानि मुग्धे तव मुखत्रयं ।  
कोषदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करं” ॥

(४३६) वर्षनाक्षरसंज्ञातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

यथा प्राकुन्तले राजा । “कश्चित् सखीं विनाऽतिबाधते  
शरीरसन्नापः । प्रियम्बदा । सम्बद्धं सख्योपहो उन्नयनं गमि-  
त्वादि” ॥\*

(४३७) सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।  
स्मिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

यथा ।

“सदंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।  
कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्प्रभुः” ॥

(४३८) यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।  
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतं ॥

यथा ।

“अनुयाग्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया हृतं ।  
का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना” ॥

(४३९) चेतुर्व्वाक्यं समासीक्तमिष्टकृद्देतुदर्शनात् ।

यथा वेष्ठां भीमं प्रति चेटी । “एवं मए भणिदं । भानु-  
मदि तुच्चाणं अमुक्केसुं केषहत्थेसुं कधं अच्चाणं देवीए केशाः  
संयमीअन्तित्ति ॥ †

(४४०) संशयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनित्ययः ।

\* साम्प्रतं सख्यौषध उपशमं गमिष्यतीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† एवमिति । एवं मया भणितं भानुमति युष्माकं अमुक्तेषु केश-  
हस्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति ॥ सं० ॥ टी० ॥

यथा यथातिविजये ।

“इत्थं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यच्चकन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्व्वती” ॥

(४४१) दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं ।

यथा वेष्णां भीमः । “आर्य्य उचितमेवैतत् तस्याः यतो  
दुर्योधनकलत्रं हि सेत्यादि” ।

(४४२) तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ।

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

अतस्रह्णा पुनरियं सानुजं स्पृशतीव मां” ॥

(४४३) सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ।

शाकुन्तले यथा ।

“अधरः किञ्चलयरागः कोमलविटपानुकारिणो बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं द्यौवनमङ्गेषु सन्नद्धं” ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्य्यं सदृशमेव ।

(४४४) यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनं ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

यथा ।

“लक्षधर्मोचितैर्धर्मैरलं ब्रह्मवधे नृपाः ।

किन्तु वालिनि रामेण मुक्तो वाणः पराङ्मुखे” ॥

(४४५) अभिप्रायस्तु सादृश्यादङ्गुतार्थस्य कल्पना ।

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-  
स्त्रपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।  
भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया  
शमीतरुं केतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥

(४४६) प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ।

यथा मम प्रभावत्यां । “अनेन खलु सर्वतस्वरता चञ्चरी-  
केणावशं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” ।

(४४७) विचारो युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनं ।

यथा मम चन्द्रकलायां “राजा । नूनमियमन्तःपिहित-  
प्रमदमदनविकारा वर्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।  
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्च समुत्तमं दत्ते” ।

(४४८) देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ।

यथा वेष्णां सहदेवः ।

“यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्यं क्रुद्धेऽद्य सञ्भृतं ।  
तस्मादृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥

(४४९) उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शूश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने  
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स प्रतीपं गम इत्यादि” ॥



(४५०) गुणातिपातः कार्य्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति ।

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति । “जद संहरिञ्जद तमो  
जेव्यद सभलेहिं ते पाओ वससि धिरे पसुवदणो तहवि इत्योअ  
जीअणं हरसि” \* ॥

(४५१) यः सामान्यगुणोद्रेकः सगुणातिशयो मतः ।

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य ।

“असावन्तसुसुद्धिकचनवलीलाजयुगल-

खलसूर्ज्जत्कम्बुर्विलसदल्लिमङ्गात उपरि ।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तस्यन्दो विगलितकलङ्कः सुमुखि ते” ॥

(४५२) अर्थान् सिद्धान् बह्वनुक्ता विशेषोक्तिर्विशेषणं ।

यथा ।

“दृष्ट्वापहारी विमलो दिजावासे जनप्रियः ।

हृदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाश्रयः” ॥

(४५३) पूर्वसिद्ध्यर्थकथनं निरुक्तारिति कीर्तितं ।

यथा वेष्णा । “निहताशेषकौरव्य इत्यादि” ।

(४५४) बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ।

यथा ।

---

\* जहती । यदि संक्रियते तमो गृह्यते सकलैस्ते पादः वससि  
शिरसि यमुपतेस्तथापि स्त्रिया जीवर्गं हरसि इति ॥ सं०॥टी०॥

“यदीयं कूर्मराजस्य यच्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकच त्वयि तत्स्थितं” ॥

(४५५) दृष्टादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वयः ।

वेष्णां कञ्चुकिनं प्रति दुर्योधनः ।

“सहस्रत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजं ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनं” ॥

(४५६) विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन् तया व्यवसायिनः” ॥

(४५७) दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनं ।

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पूर्णं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ।

आर्य्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥

एवं चेष्टयापि ।

(४५८) वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनं ।

यथा वेष्णां अयत्यामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्रयामको

विदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” ।

(४५९) माला स्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनं ।

यथा प्राकुलसे “राजा ।

किं शीतलैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं  
 सञ्चारयामि नखिनीदलतालवृत्तैः ।  
 अङ्गे निवेश्य चरण्णावत पद्मताम्रौ  
 संवाहयामि करभोरु यथा सुखं ते” ॥

(४६०) अर्थपत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ।

यथा वेष्यां । द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति  
 कथयन्तं कथं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज साधु” कथमन्यथा ।  
 “दत्त्वा भयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरोटिना ।  
 सिन्धुराजमुपेचेत नैवं चेत्कथमन्यथा” ॥

(४६१) भूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव कथं प्रति “अश्वत्थामा । निर्व्वीर्य्यं गुरुप्रापभा-  
 पितवशात् किं मे तवैवायुधमित्यादि” ।

(४६२) अभ्यर्थनापरैर्व्वीक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतं ।

यथा तत्रैव “सुन्दरकः । अज्जा अज्ज अवि णाम सारधि-  
 दुदिओ दिट्ठा तुहोहिं महाराओ दुय्योधन न वत्ति” \* ॥

(४६३) प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुक्तवृत्तर्यसाधनं ।

यथा विक्रमोर्व्वशां “राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्व्वशा च भुवा च यः” ॥

\* अज्जेति । अर्थो अथ अपि नाम सारथिद्वितीयो वृष्टोयुक्ता-  
 भिमहाराजो दुय्योधनो न वा इति ॥ सं० ॥ टी० ॥

(४६४) सारूप्यमभिभूतस्य सारूप्यात् लोभवर्त्तनं ।

यथा वेष्णां । दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति “युधिष्ठिरः ।  
“दुरात्मन् दुर्योधनहतकेत्यादि” ॥

(४६५) सङ्क्षेपो यत्तु सङ्क्षेपादात्मान्यर्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायां । “राजा । प्रिये ।

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिप्लवानि मुधा ।”

आत्मानं निर्दिश्य ।

“अयमोहितकुसुमानां सन्पादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

(४६६) गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनं ।

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” ।

(४६७) स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरं ।

यथा वेष्णां “राजा ।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।

या स्नाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति” ॥

(४६८) मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेषो मन्मथमन्थरः ।

पश्य सुभ्रु समाश्रयां कादम्बसुम्नति प्रियां” ॥

(४६९) विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

यथा गृहवृत्तवाटिकायां ।

“दृश्येते तन्वि बावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिथ्यपुनर्वसू” ॥

(४७०) स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं ।

यथा प्राकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पथः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरथं विधि-

स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सग्यदः” ॥

अथ नाट्यालङ्काराः ।

(४७१) आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं सृष्टाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसार्थवसायौ च विसर्पेक्षेखसञ्ज्ञितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणं ॥

प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनं ।

उत्कीर्त्तनं तथा याज्जा परीहारो निवेदनं ॥

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रदर्शयोपदेशनं ।

इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥

आशीरिष्टजनाशंसा

यथा प्राकुन्तले ।

“अथातेरिव शर्माष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सखाजं सेव पूरुमवाप्नुहि” ॥

(४७२) आक्रन्दः प्रलपितं शूचा ।

यथा वेष्ठा । “कञ्चुकी । हा देवि कुन्ति राजभवनपताके  
इत्यादि” ।

(४७३) कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्भिभाव्यते ।

यथा कुलपत्यङ्गे ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्षणो युधि संग्रयं” ॥

(४७४) अलमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसङ्घते ।

यथा शाकुन्तले “राजा । भोः सत्यवादिन् अभ्युपगतं  
तावदस्माभिः । किं पुनरिमामभिसन्धाय लभ्यते । शार्ङ्गरवः ।  
विनिपात इत्यादि” ।

(४७५) गर्वोऽवलेपजं वाक्यं

यथा तत्रैव “राजा । ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः” ।

(४७६) कार्यस्यारम्भ उद्यमः ।

यथा कुम्भे “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत् ॥”

(४७७) ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोराश्रय उच्यते ।

यथा विभीषणनिर्भत्सनाङ्गे । “विभीषणः । राममेवाश्रि-  
ष्यामीति” ।

(४७८) उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ।

यथा शाकुन्तले । “शार्ङ्गरवः । राजन् अथ पुनः पूर्वव-

तान्तमनसङ्गादिस्ततो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्याग  
इत्यादि” ।

(४७९) आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या स्पृहा तु सा ।

यथा तत्रैव “राजा ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो ममानुष्मां ददातीव प्रियाधरः” ॥

(४८०) अधिलेपवचःकारी शोभः प्रोक्तः स एव तु ।

यथा ।

“तथा तपस्विचाण्डाल प्रच्छन्नवधवर्त्तिना ।

न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः” ॥

(४८१) मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।

यथाऽनुतापाङ्गे । “रामः । किं देव्यां न विचुम्बितोऽस्मि  
वज्रशो मिथ्याभिपन्नस्तदेति” ।

(४८२) उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ।

यथा वध्यशिलायां ।

“म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः” ॥

(४८३) आशंसनं स्यादाशंसा

यथा स्मरणे “माधवः । तत्पश्येमनङ्गमङ्गलद्वयं भूयोऽपि  
तस्या मुखमिति” ।

(४८४)

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मत्त प्रभासत्यां वक्ष्यमाणः ।

“अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्वाप्य गदयामस्य ।

लीलयोग्मूलयामेव भुवचद्वयमस्य वः” ॥

(४८५) विसर्पेण यत्समारब्धं कर्मनिष्फलप्रदं ।

यथा वेष्टां । “एकस्य तावत्पाकोऽयमित्यादि” ।

(४८६) कार्यग्रहणमुत्तेजः

यथा प्राकुलसे । राजानं प्रति “तापस्यै । समिदाहरणाय प्रस्थितावावां । इह चासद्गुरोः कष्टस्य साधिरैवत इव प्रकु-  
नलयानुमानिनीतीरमाश्रयो दृश्यते न चेदस्यः कार्यतिपातः  
प्रविश्य गृह्यतामतिथिभङ्गकार इति” ॥

(४८७) उत्तेजनमितीथ्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ।

यथा ।

“इन्द्रजिह्वण्डवीर्योऽसि नास्मैव वक्ष्यमाणसि ।

धिकं धिक् प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्गयाकुलः” ॥

(४८८) भर्तृना तु परीवादः ।

यथा सुन्दराङ्गे “दुर्योधनः । धिक् धिक् स्मृत किं कृत-  
वानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्लभितस्य पापः पापं विधायति  
इत्यादि” ॥

(४८९) नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनं ।

यथा प्राकुलसे दुष्मन्तः । “विनीतवेषप्रवेशान्नि समोव-  
नानीति” ॥



(४८०) उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणं ।

यथा ब्राह्मन्तले राजानं प्रति “शार्ङ्गैरवः । आः कथमिदं  
नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकदृ-  
ष्टान्ते निष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिच्छते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥

(४८१) प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनं ।

यथा बाहुरामायणे ।

“काशरात्रिकरालेयं स्तीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगन्नित्यं चातुं तात ताडय ताडकां” ॥

(४८२) साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।

यथा वेष्यां कृपं प्रति “अश्वत्यांमा । त्वमपि तावद्राज्ञः पार्श्व-  
वर्त्ती भव । कृपः । वाङ्माम्यहमद्य प्रतिकर्तुमित्यादि” ।

(४८३) अभिमानः स एव स्यात्

यथा तच्चैव । “दुर्योधनः । मातः किमप्यसदृशं कृपणं  
वचस्त इत्यादि” ।

(४८४)

प्रश्रयादनुवर्त्तनं ।

अनुवृत्तिः

यथा शाकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अथि तपो  
वर्द्धते । अनसूया । दाणिं अदिधिविसेसलाहेणेत्यादि” \* ॥

(४९५) भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतं ।

यथा बालरामायणे ।

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः श्रद्धा भवद्देवरे  
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहत इत्यादि” ॥

(४९६) याज्ञा तु कापि याज्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दद्यालुस्त्वयि राघवः ।  
शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥

(४९७) परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनं ।

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्यनचरं ।  
तत्त्वमस्य विभो किञ्च सुग्रीवसे समर्पितः” ॥

(४९८) अवधीरितकर्तव्यकथनन्तु निवेदनं ।

यथा राघवाभ्युदये “लक्ष्मणः । आर्य्यं समुद्राभ्यर्चनया  
गन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” ।

(४९९) प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत्स्यात् साधुप्रवर्त्तनं ।

यथा वेण्यां “राजा । कञ्चुकिन् देवस्य देवकीनन्दनस्य

\* दाणिमिति । इदानीमतिथिविशेषलाभेनेत्यादि ॥ सं. ॥ टी. ॥

वञ्जनादस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तनां तयोप-  
चिताः समारम्भाः ।

(५००) आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोषितजलैर्घसिन् इदाः  
पूरिता इत्यादि” ।

(५०१) युक्तिरर्थवधारणं ।

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

भयमिति युक्तमितीत्यतः प्रयातुं ।

अथ मरणमवश्यमेव जनोः

किमिति मुधा मलिनं ययः कुबध्” ।

(५०२) प्रदर्शकं प्रमदाधिक्यं

यथा शकुन्तले “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्वमनो-  
रथं नाभिनन्दामि” ।

(५०३)

शिक्षा द्यादुपदेशनं ।

यथा तत्रैव । “यदि यं जन्तं अस्मन्मवाशिषो जलस्य अकि-  
दस्यकारं अदिधिविषेयं उज्जिह्वस्य सख्यन्दो गमनं” \* ।  
इषाञ्च अक्षरं नाव्याकृष्टराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि  
भेदेन व्यपदेशो गङ्गाशिकाप्रवाहेण । एषु च केवाञ्चिद् गुणाल-

\* लक्ष्मीति । लक्षि न युक्तमात्मनवाशिषो जलस्याकृतसत्कारज-  
निधिविषयमुज्जिह्वत्वा सख्यन्दो गमनं इति । सं० । टी० ।

ङ्कारभावसन्धङ्गतिशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वा-  
त्तदिशेषोक्तिः । एतानि च ।

“पञ्चसन्धि चतुर्दन्ति चतुःषष्ठङ्गसंयुतं ।  
षट्त्रिंशत्क्षणेऽपेतमलङ्कारोपशोभितं ॥  
महारसं महाभोगमुदान्धरचनान्वितं ।  
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियं ॥  
सुस्निग्धसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयं ।  
मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकं” ॥

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्वेव । वीथ्यङ्गानि  
वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह ।

(५०४) गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।  
प्रच्छेदकस्निग्धञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकं ॥  
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुत्तमप्रत्युत्तमेव च ।  
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुत्तमं मनीषिभिः ॥

अथ च ।

(५०५) तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्येप्पविष्टस्यासने पुरः ।  
शुष्कं गानं गेयपदं

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकौसरयरागगौरद्युते मम हि गौरि ।  
अभिवाञ्छितं प्रविध्यतु भगवति युष्मत्सादेन” ॥

(५०६) स्थितपाद्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता-॥

अभिनवगुप्तपादास्त्राजः । “उपलक्षणश्चेतत् । क्रोधोद्वा-  
न्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाद्यमिति” ।

(५०७) निखिलातोद्वरहितं शोकचिन्तान्वितावला ।

सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥

अतोद्यमिश्रितं गेयं च्छन्दांसि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्व्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥

अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥

स्त्रीवेशधारिणां पुसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकं ।

यथा मालत्यां । “मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः ।

(५०८) कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।

प्राकृतं वचनं वक्ति यच्च तत्सैन्धवं विदुः ॥

करणं वीणादिक्रिया ।

(५०९) चतुरश्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितं ।

द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥

कोपप्रसादजमधिलेपयुक्तं रसोत्तरं ।

हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरं ॥

उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

सप्तान्युदाहरणानि ।

(५१०) एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतं ।

अद्वैतश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणं । अथ प्रकरणं ।

(५११) भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितं ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकं । अमात्यनायकं मालती-  
माधवं । वणिक्नायकं पुष्पभूषितं ।

(५१२) नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि इयं कश्चित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥

कितवद्युतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ।

कुलस्त्रीपुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि मृच्छक-  
टिकायां । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् । शेषं नाटकवत् । अथ  
भाणः ।

(५१३) भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्नेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ॥

द्वचयेद्दीरभूटङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्त्मनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥

मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवहन्-  
 त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्य-  
 वर्णनया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिकपि वृत्तिर्भवति ।  
 लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं स्त्रीलामधुकरः ॥  
 अथ व्यायोगः ।

(५१४) ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्व्वज्जभिराश्रितः ॥

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरक्षितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्द्वीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥

यथा सौगन्धिकाहरणं । अथ समवकारः ।

(५१५) वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयं ।

सन्धयो निर्व्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥

सन्धी द्वावन्धयोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥

फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।

वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥

वीर्य्यङ्गानि च तत्र स्युर्ग्रन्थालाभं त्रयोदश ।

गायत्युष्णिङ्मुखान्यत्र कृन्दासि विविधानि च ॥

त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविधवः ।

वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगं ॥

द्वितीयेङ्के च तिस्रभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ।

नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटको-  
क्तावपि नेह विधातव्यौ ॥ तत्र ।

(५१६) धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ।

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थ-  
कल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र  
कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।  
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति  
समवकारः । यथा समुद्रमथनं ॥ अथ डिमः ॥

(५१७) मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्व्यन्तरत्नोमहोरगाः ।

भूमप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥

वृत्तयः कौशिकीदीना निर्विमर्षाश्च सन्ध्यः ।

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तदास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥



अचोदाहरणञ्च । “त्रिपुरदाह” इति महर्षिः । अथे-  
हामृगः ।

(५१८) ईशामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।  
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वक्ष्यं तथा ॥  
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।  
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥  
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।  
भटङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥  
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।  
युद्धमानीय संरभं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥  
मद्यात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।  
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥  
दिव्यस्त्रीचेतुकं युद्धं नायकाः षड्भितरे ।

मिश्रं ख्याताख्यातं । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानाय-  
कास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां  
नायिकामच ईदृते वाञ्छतीतीहामृगः । यथा कुसुमशेखर-  
विजयादि । अथाहुः ।

(५१९) उत्प्लष्टिकाङ्क एकाङ्कोनेतारः प्राकृता नराः ।  
रसोऽत्र करुणः स्थायो बद्धस्त्रीपरिदेवितं ॥  
प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥

युद्धञ्च वाचा कर्तव्यं निर्व्वेदवचनं वज्र ।

इमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थं उत्सृष्टि-  
काङ्कनामानं” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपां  
सृष्टिर्यत्रेति” उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठाचयातिः । अथ  
वीथी ।

(५२०) वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥

रूचयेद्गूरिष्टङ्गारं किञ्चिदन्यावसानपि ।

मुखनिर्व्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

कश्चिदित्युक्तमो मध्यमोऽधमो वा । ष्टङ्गारवज्रललाचास्त्राः  
कैश्चिकीवृत्तिवज्रललं ।

(५२१) अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्द्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लृप्तं ॥

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्थन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ।

तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

(५२२) मिथो वाक्यसमुद्भूतः प्रपञ्चो वास्तव्यकृतः ।

यथा विक्रमोर्ध्वगतां । वडभीलाविदूषकचेष्टारन्योन्यवचनं ।

(५२३) त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ।

यथा तत्रैव राजा ।

“सर्व्वकितिष्ठतां नाथ दृष्ट्वा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ।

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह” । अत्र  
प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितं । “नटादिचितयविषयमेवेद-  
मिति” कश्चित् ।

(५२४) प्रियाभैरप्रियैर्व्वाक्यैर्व्विलोभ्य क्ललनाच्छलं ।

यथा वेष्णां “भीमाङ्गनैः ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रं ।

कृष्णा केशोत्तरीयव्यपनचनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

‘कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न ह्येषा द्रष्टुमभागतौ स्तः” ॥

(५२५) अन्ये त्वाङ्गच्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उद्दीर्य्यते यद्वचनं वञ्चना द्वास्यरोषकृत् ॥

वाक्कोलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ।

द्विनीत्युपलक्षणं यथा ।

“भिषो मांसनिषेवणं प्रकुरूपे किन्नेन मद्यं विना

मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेष्णाप्यर्थदक्षिः सुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा

चौर्य्यद्यूतपरिग्रहेऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः” ॥

“केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्दृष्टिर्व्वाङ्गेक्षिरि-  
त्याहुः” । अन्ये च “अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं” ।

(५२६) अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिवलं मनं ।

यथा मम प्रभावत्यां “वञ्जनाभः ।

अस्य वचः क्षणेनैव निर्माथ्य गदयानया ।

लीलथोन्मूलयिष्यामि भुवनदयमद्य वः ॥

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद अलममुना वज्रप्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितार-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजचतजोचितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया” ।

(५२७) गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ।

यथा वेण्यां “राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोर ममोरयुग्मं ॥

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नमित्यादि ।” अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धं ।

(५२८) व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ।

यथा क्लृप्तरामे “सीता । जाद कालं क्वु अओओराएण गन्तव्यं तर्हि सो राम्रा विणएण पणचिद्व्यो \* । खवः । अथ

\* जादेति । युच कस्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा विनयेन प्रवर्तितव्यः ॥ इति सं० टी० ॥

किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं । सीता । जाद सो  
तुझाणं पिदा \* । खवः । किमावघोरं धुपतिः पिता । सीता ।  
साशङ्कं मा अलधा संकधं णं क्खु तुझाणं सअलाए ज्जेव पुहवी  
एत्ति” † ॥

(५२९) प्रहेलिकैव द्वास्थेन युक्ता भवति नालिका ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां । “सुसङ्गता ।  
सहि जस्स कदे तुमं आअदा सो इधज्जेव चिट्ठदि । सागरिका ।  
कस्स कदे अहं आअदा । सुमं । णं चित्तफलअस्स” ‡ । अच त्वं  
राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ।

(५३०) असत्प्रलापो यदाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरं ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ।

तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्यां । “प्रद्युम्नः । सहकारवल्ली-  
मवलोक्य खानन्दं । अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलवज्जला रसावहा तन्वी ।

किञ्चलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे”॥

\* पुत्र स युष्माकं प्रीतेति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† मा अन्धया अज्ञेयां न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्या  
इति ॥ सं० ॥ टी० ॥

‡ सञ्ज्ञेति । सखि यस्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति ॥ सं० ॥  
टी० ॥ कस्यार्थमहमागतेति ॥ सं० ॥ टी० ॥ ननु विचक्षणकस्येति ।  
सं० ॥ टी० ॥

एवमसम्बद्धोपरेऽपि । तृतीयं यथा वेषां दुर्बोधनं प्रति  
गान्धारीवाक्यं ।

(५३९) व्याहारो यत्परस्यार्थं हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मासविकाग्निमित्रे । हास्यप्रयोगावसाने मासविका  
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशमुग्धा गमि-  
स्ससि \* इत्युपक्रमेण । दासः । विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां  
यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पठनं वक्ष्यणूनां भोदि  
सा इमा ए लक्षिता । † । मासविका “स्मयत” इत्यादिना नाय-  
कस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयत्नेन हासलोभकारिणा वचसा  
व्याहारः ।

(५४०) दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं चित्तम् ।

क्रमेण यथा ।

“प्रियजीवितता क्रौर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्तद्वर्णनादेव ममैते गुणतां गताः ॥

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीथ्यामवश्यं विधे-  
यानि । विसृष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि  
वीथी च । नानारसानाञ्चात्र मास्यरूपतया स्थितत्वादीधीयं ।  
यथा मासविका । अथ प्रहसनं ॥

\* मा तावदुपदेशमुग्धा गमिष्यसीति । सं० ॥ टी० ॥

† प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया कर्तव्येति । सं० ॥ टी० ॥

(५३३) भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितं ।  
भवेत्प्रदसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितं ॥

अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

(५३४) अङ्गी द्वास्वरसस्तात्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ।  
तत्र ।

(५३५) तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।  
एको यत्र भवेद्दृष्टो द्वास्थं तच्छुद्धमुच्यते ॥

यथा कन्दर्पकेलिः ।

(५३६) आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ।  
यथा धूर्त्तचरितं ।

(५३७) वृत्तं वञ्चनां भट्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे ।  
तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितं ॥

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्त्वाह ।

“वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकीच यत्र स्युः ।

अविहृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति” ।

(५३८) विहृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चकितापसाः ।  
भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥

इदन्तु सङ्कीर्णैव गतार्थमिति मुनिना पृथगोक्तं । अथो-  
परूपकाणि । तत्र ।

(५३९) नाटिका लुप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।  
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।  
 नवानुरागा कन्याच नायिका नृपवंशजा ॥  
 सम्प्रवर्त्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।  
 देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥  
 पदे पदे मानवती तदशः सङ्गमो द्वयोः ।  
 वृत्तिः स्यात् कैशिकी स्वर्णविमर्षाः सन्धयः पुनः ॥

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वशालभञ्जि-  
 कादि । अथ त्रोटकं ।

(५४०) सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयं ।  
 त्रोटकं नाम तत् प्राङ्गः प्रत्यङ्गं सविदूषकं ॥

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा  
 सन्धितरङ्गं । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

(५४१) प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्याप्यलङ्कृता ।  
 नेदात्तवचना गोष्ठौ कैशिकीवृत्तिशालिनी ॥  
 क्षीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषष्ठोषिदन्विता ।  
 कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥

यथा रैवतमदनिका । अथ सङ्कं ।

(५४२) सङ्कं प्राकृताशेषपाद्यं स्यादप्रवेशकं ।  
 न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरस्याङ्गतो रसः ॥  
 अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमं ।



यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकं ।

(५४३) नाट्यरासकमेकाङ्कं बज्रताललयस्थितिः ।

उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दपनायकं ॥

चास्योऽञ्चत्र सभटङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।

मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥

केचित्प्रतिमुखं सन्धिभिर्द्वे नेच्छन्ति केवलं ।

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा  
विलासवती । अथ प्रस्थानं ।

(५४४) प्रस्थाने नायको दासो द्वीनः स्यादुपनायकः ।

दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥

सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।

अङ्गौ द्वौ लयतालादिर्व्विलासो बज्रलस्तथा ॥

यथा भटङ्गारतिलकं । अथोक्तायं ।

(५४५) उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितं ।

शिष्यकाङ्क्षैर्युतं चास्यभटङ्गारकरुणैरसैः ॥

उक्तायं बज्रसङ्ग्रामं त्वसगीतिमनोहरं ।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

शिष्यकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवं ।  
अथ काव्यं ।

(५४६) काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं चास्यसङ्कुलं ।  
 खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कृतं ॥  
 वर्णमात्राच्छुल्लिकाशुतं शृङ्गारभाषितं ।  
 नेता स्त्री चाप्युदात्ताच्च सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥

यथा यादवोदयः । अथ प्रेङ्खणं ।

(५४७) गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकं ।  
 असूत्रधारमेकाङ्गमविष्कम्भप्रवेशकं ॥  
 नियुद्धसम्प्रेतयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितं ।  
 नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

यथा बालिवधः । अथ रासकं ।

(५४८) रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्व्वहणान्वितं ।  
 भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकौशिकीयुतं ॥  
 असूत्रधारमेकाङ्गं सवीथ्यङ्गं कलान्वितं ।  
 श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकं ॥  
 उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं ।  
 इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥

यथा मेनकाहितं । अथ संलापकं ।

(५४९) संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्तयो वा नायकः पुनः ।  
 पाषण्डः स्याद्रसस्तात्र शृङ्गारकरुणेतरः ॥  
 भवेयुः पुरसरोधकलसङ्ग्रामविद्रवाः ।  
 न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

यथा मायाकापालिकं । अथ श्रीगदितं ।

(५५०) प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकं ।  
प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितं ॥  
भारतीवृत्तिवज्रलं श्रीतिशब्देन संयुतं ।  
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्गिरूपरूपकं ॥

यथा क्रीडारसातलं ।

“श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत्किञ्चित्पठेदपि ।  
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते” ॥

ऊर्ध्वमुदाहरणं । अथ शिल्पकं ।

(५५१) चत्वारः शिल्पकोऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।  
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥  
वर्षनात्र श्लशानादेर्चीनः स्यादुपनायकः ।  
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥  
आशंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्रसक्तयः ।  
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावद्वित्याप्रतिपत्तयः ॥  
विलासालस्यवाम्यानि प्रवर्षास्त्रीलमूढताः ।  
साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥  
लाभविस्तृत्तिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनं ।  
चमत्कृतिश्चेत्यमोषां स्पष्टत्वात्तत्त्वमोच्यते ॥

सम्कोटययनयोः पूर्वमुक्तालादेव लक्ष्यं सिद्धं । यथा कनका-  
वतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(५५२) षट्कारवज्रलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।  
विदूषकविटाभ्याञ्च पोठमर्द्देन भूषिता ।  
चीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां चीननायका ।  
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥

केचित्तत्र विलासिकास्थाने “लामिकेति” पठन्ति तस्यास्तु  
“दुर्मल्लिकायामन्तर्भाव” इत्यन्ये । अथ दुर्मल्लिका ।

(५५३) दुर्मल्लो चतुरङ्का स्यात् कैशिकी भारती तथा ।  
अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥  
चिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।  
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥  
षष्णालिकस्तृतीयस्तु पोठमर्द्दविलासवान् ।  
चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥

यथा बिन्दुमती । अथ प्रकरणीका ।

(५५४) नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाचादिनायका ।  
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥

मृग्यमुदाहरणं । अथ हल्लोशः ।

(५५५) हल्लोश एव एकाङ्कः सप्ताष्टो दश वा स्त्रियः ।  
वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकोवृत्तसङ्कुलः ॥  
मुखान्तिमौ तथा सन्धी वज्रताललयस्थितिः ।

यथा केलिरैवतकं । अथ भाणिका ।

(५५६) भाणिका स्मरणेपथ्या मुखनिर्व्वहणान्विता ।  
 कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥  
 उदात्तनायिका मन्दपुरुषो ऽत्राङ्कसप्तकं ।  
 उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥  
 समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ।  
 उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनं ॥  
 निर्व्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।  
 भ्रान्तिनाशो विबोधः स्थान् मिथ्याख्यानन्तु साध्वसं ॥  
 सोपालम्भवचः कोपपीडयेच्च समर्पणं ।  
 निदर्शनस्थोपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।  
 संहार इति च प्राङ्गर्थत्कार्यस्य समापनं ॥

स्यष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्व्वेषा-  
 मपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यद्यास्ताभं नाटकोक्त-  
 विशेषपरिग्रहः । यच्च च नाटकोक्तापि पुनरुपादानं तत्र  
 तत्सङ्गावस्थ निश्चयः । अथ अव्यकाव्यानि ।

(५५७) अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ।

तच्च पद्यमयान्याह ।

५५८) छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकं ।  
 द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥  
 कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतं ।

तच्च मुक्तकं यथा मम ।

“साम्प्रानन्दगमन्तमध्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं  
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परं ।  
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद्गच्छा याः कौतुकाद्  
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥

युग्मकं यथा मम ।

“किं करोषि करोपान्ते कान्ते गण्डस्थलीमिमां ।  
प्रणयप्रवणे कान्ते नैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥  
इति यावत्कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीदृशमहे वयं ।  
तावदाविरभूच्छूते मधुरो मधुपध्वनिः” ॥

एवमन्यत्रापि ।

(५५५) सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।  
सदृशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥  
एकवंशभवा भूपाः कुलजा वक्षवोऽपि वा ।  
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईष्यते ॥  
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।  
इतिचासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयं ॥  
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्त्येकञ्च फलं भवेत् ।  
आदौ नमस्क्रियाशीर्ष्या वस्तुनिर्देश एव वा ॥  
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनं ।  
एकवृत्तमयैः पदैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।  
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥  
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।  
 सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥  
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।  
 सभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥  
 राणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।  
 वर्खनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥  
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।  
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि । अवसानेऽन्यवृत्तकै-  
 रिति वज्रवचनमविवक्षितं । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधु-  
 पानादयः । यथा रघुवंशश्चिञ्चुपालवधनैषधादिः । यथा वा  
 मम राघवविस्त्रासादिः ।

(५६०) अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः ।  
 अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतं ।

(५६१) प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः ।  
 क्कन्दसास्कन्दकेनैतत् कचिद्गलितकैरपि ॥

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयाम्बरचरितं ।

(५६२) अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।  
 तथापभ्रंशयोग्यानि क्कन्दांसि विविधान्यपि ।

यथा कर्षपराक्रमः ।

(५६३) भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितं ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितं ॥

यथा भिच्छाटनं आर्याविलासश्च ।

(५६४) खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा मेघदूतादि ।

(५६५) कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्यान्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा मुक्तावल्यादि ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यं ।

(५६६) वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधं ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परं ।

अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चाल्पसमासकं ॥

मुक्तकं यथा । “गुह्वरं चमि पृथुरहरोत्यादि” । वृत्तगन्धि  
यथा मम । “समरकण्डूनिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-  
शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर” । अत्र कुण्डलीकृतकोद-  
ण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । समरकण्डूनेति च प्रथमाचरदय-  
रहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव । “अणिस  
विस्मर णिसिद्धरसरविस्मरविदलितसमरपरिगदपवरपरब-



लेत्यादि” \* । चूर्णकं यथा मम । “गुणरत्नसागर जगदेकना-  
गर कार्मिनीमदन जनरञ्जनेत्यादि” ।

(५६७) कथायां सरसं वस्तु पद्यैरेव विनिर्मितं ।  
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिदक्लापवक्त्रके ॥  
आदैः पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनं ।

यथा कादम्बर्यादि ।

(५६८) आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशादिकीर्तनं ॥  
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ।  
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ॥  
आर्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।  
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनं ॥

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायकेनैव  
निबद्धया” इत्याहुस्तदयुक्तं । आख्यानादयश्च कथाख्यायिक-  
योरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव ।

“अत्रैवान्तर्भवित्यन्ति शेषाद्याख्यानजातय इति” ।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

(५६९) गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।

\* अण्डिसेति । अणिशं विस्मर निश्चिततरश्चरविस्मरविदलितसम-  
रपरिगतप्रबलपरबलेत्यादि ॥ सं० ॥ टी० ॥

यथा देशराजचरितं ।

(५७०) गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुद्धमुच्यते ।

यथा विरुद्धमणिमाला ।

(५७१) करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितं ।

यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये  
ऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग्ल-  
क्षिताः ॥

इति साहित्यदर्पणे दृशश्चय्यकाव्यनिरूपणे नाम षष्ठः  
परिच्छेदः ॥ \* ॥

---

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

(५७२) रसापकर्षका दोषाः

अस्वार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

(५७३) ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

तत्र ।

(५७४) दुःश्रवं त्रिविधास्त्रीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥

अवाचकत्वं स्मृतत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥

दोषाः केचिद्वन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरं ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥

परुषवर्णतया अतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वं । यथा ।

“कार्त्तार्थं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा” ।

अस्त्रीलत्वं श्रीडाजुगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिधा । क्रमेणो-

दाहरणं ।

“दृप्तारिविजये राजन् साधनं सुमहत्तव ।

प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा” ॥

अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अस्तीलाः ।

“शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे” ।

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तोत्पन्नचितार्थत्वं । अप्रयुक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वं । यथा । “भाति पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । ग्राम्यत्वं यथा । “कटिस्ते हरते मनः” । अत्र कटिशब्दे ग्राम्यः । अप्रतीतत्वमेकदेश-मात्रप्रसिद्धत्वं । यथा । “योगेन दक्षितांशयः” । अत्र योग-शास्त्र एव वासनार्थं आशयशब्दः ।

“आशीः परम्परां वन्द्यां कर्षे कृत्वा कृपां कुरु” ।

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति सन्देहः । नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थ-प्रकाशनं । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्” ।

अत्र चरणाघातेन निर्वर्जितत्वं लक्ष्यं । निहतार्थत्वमुभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत्” । शम्बरशब्दे दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले निहतार्थः । “गीतेषु कर्षमादत्ते” । आङ्पूर्व्या दाञ्धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे लयि सम्प्राप्ते ध्वान्तकृन्नापि यामिनी” ।

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकं । क्लिष्टत्वमर्थप्रतीते-र्व्यवहितत्वं । “क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः” । अत्र क्षीरो-दजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि । “भूतये

ऽस्तु भवानीशः” । अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्र-  
तीतिकारित्वाद्विरुद्धमवगमयति ।

“स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र दृष्टात्वं विधेयं तच्च समामे गुणीभावादनुवाच्यत्व-  
प्रतीतिरुक्तं । यथा वा । “रक्षांस्त्रिपुरःस्थातुमलं रामानु-  
जस्य मे” । अत्र रामस्येति वाच्यं । यथा वा । “आसमुद्रचित्ती-  
शानां” । अत्रासमुद्रमिति वाच्यं । यथा वा ।

“यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः षष्ठवाण इव पञ्चशरस्य” ।

अत्र षष्ठ इवेत्यग्नेच्छं । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

अत्रामुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-  
चितं । यदाहुः ।

“अग्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” ।

यथा ।

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः” ।

अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमामे गुणीभावे नञः पर्युदासतया  
निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥

तेन ।

“जुगोपात्मानमचक्षो भजे धर्ममनातुरः ।

अष्टधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥

अत्रात्रस्ततामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्यु-  
दासतया गुणभावो युक्तः । नन्वश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, असूर्यमश्व-  
राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवि-  
ष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः  
सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं । न च तथा ।  
विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्त्तृशेनैव नञः सम्बन्धात् ।  
यदाहुः ।

“श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्विधानत इति” ॥

अमुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च  
क्लिष्टलादयः समासगता एव पददोषाः । वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा ।

“स्मरार्थन्धः कदा लप्से कर्त्तार्यं विरहे तव ।

कृतप्रवृत्तिरन्वर्थे कविर्वान्तं समश्रुते” ॥

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकासीलता ।

“उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः” ।

अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभां” ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं रज्यतीति सम्बन्धः  
क्लिष्टः । “न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र चायमेव न्यक्कार  
इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं । तच्च शब्दरचनावैपरी-

त्येन गुणीभूतं । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु समागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिरुक्ततच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रं । यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु स आगतः” ।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति । यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः” ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथा हि यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वं । यथा “आत्मा जानाति यत् पापं” । एवं ।

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दौहदत्ते ।

भासन्ति रत्नानि महौषधीश्च” इत्यादावपि । तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वं । क्रमेण यथा ।

“स हत्वा बालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्” ॥

“स वः शशिकलामौलिस्तादाक्याथोपकल्पतां” ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि” ॥

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-  
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा ।

“विभाति मृगशावाची येदं भुवनभूषणं ।

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा ।

“न मे श्रमयिता कोऽपि भारस्येतुर्वि माशुचः ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्यद्भुतपौरुषः” ॥

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य श्रमयितेति बुध्यते ।

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यं । तथा हि  
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्व्वात्मकं वस्तु विवक्षितं ।  
तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्य-  
गतत्वेनोदाहरणं बोध्यं । पदांशे अतिकटुर्यथा । “तद्गच्छ मिद्धौ  
कुरु देवकार्यं” । “धातुमत्तां गिरिर्धत्ते” । अत्र मत्ताशब्दः  
चीवार्थे निहतार्थः ।

“वस्यते किं महामेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः । “पाणिः  
पल्लवपेल्लवः” । पेल्लवशब्दस्याद्याक्षरे अल्लोले ।

“सङ्क्रामे निहताः गृह्णन् वचोबाणत्वमागताः” ।

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वं । तथा तत्रैक  
बाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसङ्गं ।



जलधादौ तत्तरपदं वाडवानलादौ पूर्वपदं । एवमन्येऽपि यथा  
 सम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणाञ्च पद-  
 मात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः । यथा । “मुञ्च मानं हि मानिनि” ।  
 अत्र हिशब्दे वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः । “कुञ्चं हन्ति कृशा-  
 दरी” । अत्र हन्तीति गमनार्थं पठितमपि न तत्र समर्थं ।  
 “गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलोचनस्य  
 वचः” । “आङ्गे यमहनः (पा० १ । ३ । २८) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति”  
 (पा० १ । ३ । २८ । सू० वा० १) अनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य  
 हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितं । इह तु तल्लङ्घित-  
 मिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वं । नन्वत्र “आजग्न”  
 इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदान्तरापेक्षयैवेत्यस्य  
 वाक्यदोषता । मैवं । तथा हि गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थ-  
 गतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु  
 दोषस्य “आजग्न” इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं ।  
 पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि तस्य तादवस्थादेवेति पददोष  
 एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः तथा  
 हनप्रकृतेरपीति न पदांशदोषः । एवं “पद्म” इत्यत्राप्युक्तस्य  
 पदगतत्वं बोध्यं । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युत-  
 संस्कारत्वमूच्छं । इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं  
 विरलप्रयोगे निहतार्थत्वं । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं ।  
 अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्र-  
 युक्तत्वमेकार्थशब्दविषयं । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं । असम-

र्थत्वे हन्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः  
प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजा-  
तोया वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।

(५७५) वर्षानां प्रतिकूलत्वं लुप्राहतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तताः ॥

पतत्यकर्षता सन्धौ विस्फेषाक्षीलकष्टताः ।

अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥

अभवन्मतसम्बन्धाक्रमामतपरार्थताः ।

वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

वर्षानां रसानुगुणविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वं । यथा मम ।  
“ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कहिम्पि मोट्टाअइ णो परिहट्टइ ।  
हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहीए मा” \* । अत्र टका-  
राः षट्काररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः ।  
एषाश्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृशसम्भङ्ग इति न दोषः ।  
“गता निशा इमा बाले” । अत्र लुप्तविसर्गाः । आहता आत्वं

\* ओवट्टइ इति । उदत्तंयति उल्लोटयति शयने कस्मिन्नपि मोट्टा-  
यति न परिघट्टति । हृदयेन स्फिटयति लज्जया खट्टयति धृतेः  
सा इति ॥ सं० ॥ टी० ॥ उदत्तंयति देहमुत्तानीकरोति । उल्लो-  
टयति पार्श्वपरिवर्त्तनं करोति । मोट्टायितभावं न करोति ।  
स्फिटयति भग्नयति । खट्टयति कुण्ठिता भवति इत्यर्थः ॥ टी० ॥

प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा । “धीरो वरो नरो यातीति” । “पल्ल-  
वाकृतिरक्तोष्ठी” । अत्राकृतिपदमधिकं । एवं “सदाशिवं नैमि  
पिनाकपाणिमिति” विशेषणमधिकं । “कुर्यां हरस्यापि पिना-  
कपाणेरिति” अत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा  
वा “वाचमुवाच कौत्सः” । अत्र वाचमित्यधिकं उवाचेत्यनेनैव  
कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा ।  
“उवाच मधुरां वाचमिति” । केचित्त्वाहुः “यत्र विशेषण-  
स्यापि क्रियाविशेषणं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते”  
यथा । “उवाच मधुरं धीमानिति” ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे लघेति पदं न्यूनं ।

“रतिलीलाश्रमं भिन्ने सलीलमनिलो वहन्” ।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “जलुर्विसं धृतविकाशिविसप्र-  
सूना” । अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वना-  
मैव परामर्शो युक्तः । इतं वृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रयं रसान-  
नुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “इन्त सतत-  
मेतस्या हृदयं भिन्ने मनोभवः कुपितः” । “अयि मयि मानिनि  
मा कुरु मानं” । इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलं । “विकसित-  
सहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । यत्पा-  
दान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपाद-  
विषयं । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र  
प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवा धन्या मृदन्यैव सा  
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना चैरेष सृष्टो युवा ।  
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्  
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्ताणि वस्ताणि च” ॥

अत्र वस्ताणि चेति बन्धस्य स्रथत्वश्रुतिः । “वस्ताण्यपोति”  
पाठे तु दार्ढ्यमिति न दोषः । “इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघ्विति”  
काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु “लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यमिति”  
अन्ये ।

“प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुसटाकटः ।

श्यामच्छिन्नकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेसरी” ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

“दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ते” ।

एवंविधसन्धिविश्लेषस्यासकृत्प्रयोग एव दोषः । अनुशासनमु-  
ल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविश्लेषस्य तु सकृदपि । यथा ।

“वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्द्रनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति” अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जकमश्लोत्तलं

“उर्व्यसावत्र तर्वास्त्री मर्वन्ते चार्ववस्थितिः” ।

अत्र सन्धौ कष्टत्वं ।

“इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्यन् करैः ।

जगन्मा कुह तन्वङ्गि मानं पादानते प्रिये” ॥

अत्र जगदिति प्रथमाद्धे पठितुमुचितं ।

“नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातस्तं ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरास्तः । अभवन्मत-  
सम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्कृतं ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा” ॥

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वान्त-  
देकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो  
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छ-  
ब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षसे चेदि-  
ति” तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्ना च यः पथःपूरस्तारकाः कैरवानि च ।

राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः” ॥

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावान्तर्दर्थस्य सर्वैः  
संयोगः । विधेयविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टं । इह तु प्रधा-  
नस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पथःपूरादि-  
पदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभास  
इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परशूना तव ।

बद्धस्यर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव” ॥

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठछेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्त इति” प्राच्याः । “परशुनिन्दा-  
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयतीति” आधुनिकाः ।  
अक्रमता यथा ।

“समय एव करोति वलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणां ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां” ।

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्दप्रयोगो युक्तो न  
तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरं । एवं ।

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्त्वमस्य लोकस्य च नीचकौमुदो” ।

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अतपरार्थता  
यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्विती-  
योऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनिरुद्धः । वाच्यस्यानभिधानं यथा ।

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि” ।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नाक्तः । न्यूनपदत्वे  
वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेक्षु न तथात्वमित्यनयो-  
र्भेदः । एवमन्यत्रापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तन्वि कोपस्तथापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासीति” वाच्यं । भग्नप्रक्रमता यथा ।

“एवमुक्तो मन्त्रिमुखैर्रावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन “रावणः प्रत्यवोचतेति” पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं । यथा ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवासमेति च” ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं ख्ययति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामच्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनं ।

सिद्धञ्चासौ निवेद्यार्थं तद्विष्टयाः खमद्युः” ॥

अत्र “अस्मा इति” इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतं” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति” युक्तः पाठः । एवं ।

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः” ॥

अत्र सुखमोहितुमित्युचितं । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः । एवमन्यत् ।

प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिमुचां रवः” । अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धं । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृतिः ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ॥

अस्थानस्यपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गा ।

अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हसा नभोलङ्घनलोलपचाः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्व्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं “हितान् न यः संगृणुते स किं प्रभुः” । अत्र संगृणुत इत्यतः पूर्व्वं नञः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सन्धमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्यरमिति” वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्ववादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधन-  
विरहादिति” यथा “द्वयं गतं इत्यादौ” त्वमित्यनन्तरं चका-  
रानुपादानादक्रमता तथात्रापीति । अस्थानस्यसमामता यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे भोमन्तिनीनां हृदि

स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

प्राद्यदूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यमौ तत्क्षणात्

फुल्लकैरवकोषनिःसरदल्लिप्रेणीकृपाणं शशी” ॥

अत्र कोपिन उक्तौ समामो न कृतः कवेरुक्तौ कृतः । वाक्या-  
न्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वं । यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाणि पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।



अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तं । “क्षिष्टत्व-  
मेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नं । वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानु-  
प्रवेशे गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नेचिताः क्रुधः” ॥

अर्थदोषानाह ।

(५७६) अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लोककृताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टत्वं  
मुख्यानुपकारित्वं । यथा ।

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते । अधि-  
कपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः इह तु  
पश्चादिति विशेषः । दुष्क्रमता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसं” ।

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं वाचनमुचितं ।

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपित्वेवाधुना प्रिय” ।

अत्रार्थो गान्धः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय  
पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वं । यथा ।

“हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वोक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका” ॥

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तस्या-  
सुन्द्रिकालारोपः ।

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः” ॥

अत्रार्थोऽस्त्रीलः ।

“वर्षत्येतद्दहर्पतिर्न तु घनो धामस्यमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा ज्ञावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः अद्भ्य न कस्य श्रुतौ

न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वमरीचिष्वपः” ॥

अत्र यस्मात् सूर्यादृष्टैर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तथोर्जलमपि  
सूर्यप्रभवं । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितं ।  
तथापि मृगी भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रायं न करोत्ययमप्रस्तुतोऽप्यर्था  
दुर्बोधः दूरे चास्मान् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वं ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मातुः ।

सदा धत्ते भुवं श्रेष्ठः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतं अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादाने

ऽपि यदि नान्यद्विच्छित्यन्तरं तदास्य दोषस्य सङ्गाव इति  
कथितपदत्वाद्भेदः । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।  
बिभर्त्ति शेषः सततं धरिचीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः” ॥

“गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि  
प्रभावाद्यस्याभूत् खलु तव कश्चिन्न विषयः ।  
परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्नतु भयाद्  
विमोक्ष्ये शस्त त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते” ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वं ।

“कुमारस्ते नराधीश त्रियं समधिगच्छतु” ।

अत्र त्वं त्रियस्तेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वं ।

“अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः” ॥

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तैति निश्चया-  
भावात् सन्दिग्धत्वं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥

अत्र द्वितीयाद्ध्व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-  
रुक्तता । प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धं । यथा वा ।

“पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्कुरकण्टकः” ।

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न

लङ्कुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता ॥ “अधरे करजचतं  
मृगाच्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वादित्याविरुद्धता । एव-  
मन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं चत्रस्य च समुन्नतिं ।

स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना” ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

“सञ्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सञ्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सहचरः खलोऽशो-  
भन इति सहचरभिन्नत्वं ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चतुर्नवं  
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।  
उत्पत्तिर्द्रुहिणाम्बये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते  
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” ॥

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यं ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे” ।

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।

तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका” ॥

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिषोलिन्यो रजनीम्बभिसारिकाः” ।

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वन्ते” ।

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्यस्यानभिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारखेति कोऽनयोर्भेदः । अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषय इति । तन्न । तथासत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यतिक्रमलवमित्यादौ” शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह त्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैरादृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति । यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यमहः स शब्ददोष एव । यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यश्चार्थप्रतीत्यनन्तरबोध्यः सोऽर्थाश्रय इति । एवं चानियमपरिवृत्तत्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अतपरार्थत्वे तु “राममन्मथशरेणेत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायादाक्यदोषता । अस्मीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वं ।

“आनन्दितसपत्न्योऽसौ परपत्नान् हनिष्यति” ।

अत्र परपत्नं हत्वा स्वपत्नमानन्दयिष्यतीति विधेयं ।

“चण्डीशचूडाभरण चन्द्र लोकतमोपह ।

विरहिप्राणहरण कदर्थय न मां हृथा” ॥

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्थार्थो नानुवाद्यः ।

“लभं रागादृताश्रया सुदुःखमिह यथैवासि यथारिकण्डे  
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गुणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता  
मृत्योभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः” ॥

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि  
पुनरुपात्तं ॥ अथ रसदोषानाह ।

(पू७७) रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥

आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ।

अकाण्डे प्रथनकैदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥

अङ्गिनोऽननसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनं ।

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

“तामुदीक्ष्य कुरङ्गाचीं रसे न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरं” ॥

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“अजायत रतिस्रस्तास्त्वयि लोचनगोचरे” ।

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” ।

अत्र प्रथमे पादे “आसीन्मुकुलिताची मेति” लज्जाया अनु-  
भावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुरु तन्वज्जि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरं” ।

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्त-  
रसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहे न  
युक्तः ।

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईषत्प्रितकटाक्षा स्मरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी”॥

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावानुभावपर्यवसायिनौ स्थि-  
ताविति कष्टकल्पना ।

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते

स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्य देहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः” ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां कर्तृणादावपि सम्भवात् कामि-  
नीरूपो विभावः लक्ष्मादाक्षेपः । अक्राण्डे प्रथमं यथा । वेणी-  
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवीरसङ्गतये काले दुर्योधनस्य  
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथमं । द्वेदो यथा वीरचरिते । राघव-  
भार्गवयोर्द्वाराधिरूढे सङ्ग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामीति”  
राघवस्योक्तिः । पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे रतिविलापे ।  
अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभय्या ग-  
मने सागरिकाया विस्मृतिः । अनङ्गस्य कीर्तनं यथा । कर्पूर-  
मञ्जर्यां राजनाथिकयोः स्खयं कृतं वसन्तस्य वर्षणमनादृत्य  
वन्दिर्वर्षितस्य प्रशंसा । अङ्गस्यातिविस्मृतिर्यथा । किराते

सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्या-  
 सेति । तेषां धीरोदात्तादिता तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं ।  
 तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्त्तने प्रकृतिविपर्ययो दोषः ।  
 यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् कृष्णा वालि-  
 बधः । यथा वा कुमारसम्भवे । उत्तमदेवतयोः पार्श्वतोपरमे-  
 श्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्त्तनं । “इदं पित्रोः सम्भोगवर्त्तनमिवा-  
 त्यन्तमनुचितं” इत्याहुः । अन्यदनैचित्यं देशकालादीनामन्यथा  
 यद्वर्त्तनं । तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभामेन विनेयाना-  
 मुन्मुखीकारासम्भवः ।

(५७८) एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ।

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथा हि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-  
 रूपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यामे उत्प्रे-  
 चितार्थममर्थने चानुचितार्थत्वं । क्रमेण यथा ।

“यथ्यामि काव्यशशिनां विततार्थरश्मिं” ।

“प्रज्वलज्जलधारावत् निपतन्ति शरास्तव” ।

“चण्डाल इव राजामौ सङ्ग्रामेऽधिकमाहमः” ।

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बं” ।

“हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावत्” ।

“क्षणावद्विषमानौ ते” ।

“दिवाकराद्रुचति यो गुहासु

लीनं दिवाभीतमिवान्धकारं ।



शुद्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने  
ममत्वमुचैः शिरसामतीव” ॥

एवमादिषूत्रेचितार्थस्यारसभूततथैव प्रतिभाषनं स्वरूपमि-  
त्यनुचितमेव तत्समर्थनं । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं  
दोषः । यथा ।

“सहसालिजनैः स्निग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरं ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वे ऽवाचकत्वं । यथा ।

“एष मूर्त्तौ यथा धर्मः चितिपो रक्षति चितिं” ।

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णनं । यथा । “ओव-  
इइ उल्लइइ इत्यादौ” । उपमायाञ्च साधारणधर्मास्याधि-  
न्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“नयनज्योतिषा भाति शम्भुभूतिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलालिङ्गितसारहारहारी मुरं द्विषन् ।

विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सवलाकलं वाच्यं । अस्थामेवोपमानोपमे  
यथोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वं ।  
क्रमेणोदाहरणं । “सुधेव विमलसङ्ग्रः” । “ज्योत्स्ना इव सिता  
कीर्त्तिः” ।

“काप्यभिख्या तथोरासीद्भजतोः शुद्धवेद्योः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमशोरिव” ॥

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमशोः शोभा न खल्वासीत् अपि तु सर्व्वदापि भवति । “लतेव राजसे तन्वि” । अत्र लता राजते त्वं तु राजसे ।

“चिरं जीवतु ते स्रुनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा” ।

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवलित्यनेन विधेयं । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेणोदाहरणं । “मुखं चन्द्र इवाभाति” ।

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरता भूतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” ॥

पूर्व्वोदाहरणेषूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मिणाम्यसिद्धेः प्रक्रान्तस्वार्थस्य स्फुटोऽनिर्व्विहः । एवमनुप्रासे वैफल्यस्यापुष्टार्थत्वं । यथा ।

“अनुरणन्मणिमेखलमविरलसिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं ।

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते” ॥

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वं । क्रमेणोदाहरणं ।

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरं

निरकासयद्भ्रविमपेतवसुं विचदालयादपरदिग्गणिका” ।

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकालं प्रतीयते ।

“आहतेषु विहङ्गमेषु मशको नायात् पुरो वार्यते  
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरं ।  
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां  
धिक् सामान्यमचेतमं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरं” ॥

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितं । एवमनुप्रासे प्रसिद्धा-  
भावस्य ख्यातिर्विद्वलं । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्रो गोत्रं गोत्रमिदुच्छ्रितं ।

दृषं दृषभकेतुश्च प्रायच्छदस्य भूभुजः” ॥

उक्तदोषाणाञ्च कचिददोषत्वं कचिहुणत्वमित्याह ।

(५७९) वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

एषु आस्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-  
त्वाहुण इति व्यपदेशो भाक्तः । क्रमेण यथा ।

“तदिच्छेदकस्य कण्डलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चग्ररः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनो निर्भरं ।

अधोर्भूतकपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेचानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसौ नासां समस्तात्मना” ॥

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

“मूर्द्धन्याभूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजालो-

द्धूतात्मःषोददन्मात् प्रसभमभिनभःक्षिप्तनचचलचं ।

जड्वन्यस्ताद्विदण्डभ्रमिभवरभमेद्यस्त्रभस्त्रप्रवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं श्वाभवं ताण्डवं वः” ॥

अत्रोद्धतताण्डवं वाच्यं । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरमे  
त्वेतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्कृत्यो-  
त्कृत्य कृत्तिमित्यादि” । अत्र वीभक्तो रमः ।

(५८०) सुरतारम्भगोष्ठ्यादावस्लीलत्वं तथा पुनः ।

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विस्त्रोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदैः पिशुनवेच रहस्य-  
वस्थिति” कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रसूतिषु  
बोद्धव्यं ।

(५८१) स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ।

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं मरकस्य वज्रमतङ्गहनं ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत” ॥

अत्रेन्द्रपद्मे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपद्मे मतङ्गशब्दो  
मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

(५८२) गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेदङ्गुवाच्ययोः ।

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः” ॥

(५८३) स्वयं वापि परामर्षे

अप्रतीतलं गुण इत्यनुषज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्त्रिमसां विवृद्धौ क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषां ।

शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि” ॥

(५८४)

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवादत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये चर्षेऽवधारणे ॥

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम्र इत्यादि” ॥ अत्र विहितानुवादः ।

“हन्त हन्त गतः कान्तो वसन्ते सखिना गतः” ।

अत्र विषादः ।

“चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि चन्द्रमाः” ।

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अत्र लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदावर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्र ।

(५८५) सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ।

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्त्तस्त्ररपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनं” ॥

(५८६) वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तरि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा

गुण इत्येव । यथा ।

“दिधिविवीसमः कश्चिहुण्टच्छोरभाजनं ।

क्षिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” ॥

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

“अत्रातार्प्समुपाध्याय त्वामहं न कदाचन” ।

अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

(५८७)

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एषो सप्तशरबिम्बो दीप्त इ हेअङ्गवीणपिण्डो व्य ।

ए ए अ अस्समोहा पडन्ति आसासु दुद्धधार व” \* ॥

इयं विदूषकोक्तिः ।

(५८८) निर्द्वेषता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ।

यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति” ।

\* एष सप्तशरबिम्बो दृश्यते हेअङ्गवीणपिण्ड इव । एते वाअसमूहाः  
पतन्त्याश्वास दुग्धधारा इव ॥ सं० ॥ टी० ॥

(५८८) कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ।

कविसमयख्यातानि च ।

(५८९) मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वस्यते चासकोर्त्यैः  
रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।  
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पलिसङ्घे  
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति चंसाः॥  
पादाघातादशोकं विकशति वकुलं योषितामास्यमद्यै-  
र्यूनामङ्गेषु चाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।  
मौर्वीरोलम्बमालाधनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-  
भिन्नं स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्वीकटाक्षेण तदत् ॥  
अक्षयभोजं निशायां विकसति कुमुदं चन्द्रिका शुक्लपक्षे  
मेघध्वनेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।  
न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-  
मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

(५९१) धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्वादिबोधाय यथा ।

“पूरिता रोदसी ध्वनैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः” ।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुव्यात-  
तीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावतंसस्ते” । अत्र

कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं अवणकुण्डलशिरःशेखर-  
प्रभृतिः । एवं निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति  
स्थितावपि । “पुष्पमाला विभाति ते” । अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्ट-  
पुष्पबुद्धौ । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वं ।

(५८२) प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ।

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निवद्धव्याः न त्वस्थिता  
जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

(५८३) उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।  
यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा  
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छोमन्नितमाम्बरा ।  
मा मा मानद माति मामलमिति चामाचरोल्लापिनी  
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे स्त्रीना विलीना नु किं” ॥

अत्र पीडयेति न्यूनं ।

(५८४) कचिन्न दोषो न गुणः

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठत्कोपवशात् प्रभावपिहितो दोषैर्न सा कुप्यति  
स्वर्गाद्योत्पत्तिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्द्रुमस्या मनः ।  
तां हर्तुं विवृधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनो  
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यार्थातेति कोऽयं विधिः” ॥

अत्र “प्रभावपिहितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-  
द्यत” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामप्येतद्वा-



कथञ्चन वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणाच्च गुणः  
दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्य-  
प्रतिपत्तेर्बाधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

(५८५)

गुणः काव्यधिकं पदं ।

यथा ।

“आचरति दुर्जनो यत्सदृसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरतां” ॥

अत्र न न जाने इत्यनेनाद्योगव्यवच्छेदः । द्वितीये जाने  
इत्यनेनाहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्तिविशेषः ।

(५८६) समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः कश्चित् ।

यथा । “अन्यास्ता गुणरत्नेत्यादि” । अत्र प्रथमार्द्धेन वाक्य-  
समाप्तावपि द्वितीयाद्धर्तृवाक्यं पुनरुपात्तं । एवञ्च विशेषणमात्रस्य  
पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयं ।

(५८७) गर्भितत्वं गुणः कापि

यथा ।

“दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराषाढा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाहुतमिदं यच्चैव चास्त्वं गतं” ।

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्का-  
रातिशयं पुष्पाति ।

(५८८)

पतत्रकर्षता तथा ।

तथेति कचित् गुणः । यथा । “चञ्चहुजेत्यादि” । अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

(५८९) कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः । यथा ।

“अत्रात्मुक्तेन कृतवरा सह भुवा व्यावर्त्तमाना द्विधा

तैस्त्रैर्बन्धुवधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्याये वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे ।

संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवाद्यास्तु वः” ॥

अत्रैतत्पुलकस्य तरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन स्मृतिप्रतीतिः । तराया भयादिनापि सम्भवात् द्वियोऽनुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवः । साध्वसहासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्यायं ।

(६००) सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ।

“क्वाकार्थं शशलक्षणः क च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काष्टतोनागभिलाषाङ्गी-  
त्पुलकस्यतिदैव्यचिन्ताभिस्त्रिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमा-  
स्त्रादप्रकर्षमाविर्भावयति ।

(६०१) विरोधिनेऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।  
भवेद्द्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

क्रमेण यथा । “अयं स रसनेत्कर्षीत्यादि” । अत्रालम्बन-  
विच्छेदेन रतेररसात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोको-  
द्दीपकतया करुणानुकूलता ।

“सरागया स्तुतघनघर्षतोयया  
कराहतिध्वनिंतृथूपीठया ।  
मुज्जुर्मुज्जुर्दशनविलङ्घितोष्ठया  
रूपा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥

अत्र सम्भोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-  
स्थानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनाम्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः  
पार्ष्वत्या वदनाम्मुजस्तनभरे सम्भोगभावालसं ।  
अन्यदूरविहृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं  
शम्भोर्भिञ्जरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥

अत्र श्रान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः । यथा वा ।

“क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं  
गृह्णन् केशेष्यपास्तस्तरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।  
आलिङ्गन् धोऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुणेचोत्पल्लभिः  
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाश्वतो वः शराग्निः” ॥

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानं । तस्याः परि-  
पोषकतया भगवत्स्त्रिपुरविध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रस-

पदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य कर्णोऽङ्गं । तस्य च कामीवेति  
सास्यबलादायातः शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्तिधामतया कर्-  
णस्याप्यङ्गतैवेति द्वयोरपि कर्णशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरि-  
पुष्टतद्विषयरतिभावास्त्रादप्रकर्षकतया यौगपद्यसङ्गावादङ्गत्वेन  
न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्वघनानन्दस्वरूपस्य  
रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः । एक-  
वाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परौपमद्वैकत्वानुप-  
पत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्वतया स्वातन्त्र्येण वि-  
श्रान्तेः । सत्यमुक्तं । अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यवि-  
श्रामराहित्यात् पूर्वस्वरभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिर-  
सनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानां । अस्मत्पितामहानुजकविपण्डित-  
मुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनाम्ना । यदाहुः ।

“अङ्गं बाधेऽथ संसर्गं यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्त्राद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्रुत इति” ॥

ननु “आद्यः कर्णबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन  
विरोधिनीर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मरस्फारोद्भुमरपुलकं वल्लकमलं ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटघन्धिं द्रढयति रघूणां परिवृढः” ॥

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरो-  
धिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कथेद्विदालम्ब-

नैक्येन कयोस्त्रिदाश्रयैक्येन कयोस्त्रिद्वैरन्तर्येण इति । तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीभक्तैः सम्भोगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याहुतरौद्राभ्यां । शृङ्गारस्याहुतेन । भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः । एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यच्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः । तत्र “अहो गीतमहो वादित्रमिति” अहुतस्यान्तरानिवेशनाच्चैरन्तर्याभावाच्च शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयं । “पाण्डु चामं वदनं” इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भोऽपीति न विरोधः ।

(६०२) अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ।

सर्वेषां दुःश्रवत्प्रसृतीनां । यथा ।

“एष दुःश्रवणं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन” ।

अत्र दुःश्रवणशब्दोऽप्रयुक्तः ।

(६०३) अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषतापगुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणे नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

गुणानाह ।

(६०४) रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपायिकानुगुणभाज इत्यर्थः । यथा चैषां सरमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितं ।

(६०५) एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ।

ते गुणाः । तत्र ।

(६०६) चित्तद्रवीभावमयो क्लादो माधुर्यमुच्यते ।

यत्तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणमिति” तत्र । द्रवीभावस्यास्वादस्वरूपाङ्गादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् । द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्प्रकटाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविस्मयहासाद्युपहितविशेषपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वं । तच्च ।

(६०७) सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ।

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन सम्भोगाभासाद्विषयेतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

(६०८) मूर्ध्नि वर्गान्धवर्षेण यत्ताष्टडडान् विना ।

रणौ लघू च तद्भुक्तौ वर्षाः कारणताङ्गताः ॥  
अवृत्तिरस्यवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।  
जनयन्ति मुञ्जर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिं” ॥

यथा वा मम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्  
समालिङ्गन्मङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।  
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलय-  
न्मज्जोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥

(६०९) ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।  
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि तेन  
वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

(६१०) वर्गस्याद्यत्तृतीयाभ्यां युक्तौ वर्षौ तदन्तिमौ ।  
उपर्य्यधो द्वयोर्वा सरेफष्टडडैः सच्च ॥  
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकताङ्गताः ।  
तथा समासो बङ्गलो घटनौद्वत्यशालिनी ॥

यथा “चञ्चहुजेत्यादि” ।

(६११) चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्कोन्धनमिवानलः ।  
स प्रसादः समस्तोषु रसेषु रचनासु च ॥

व्याप्नोति आविष्करोति ।

(६१२) शब्दास्तद्वाञ्जका अर्थबोधकाः अतिमात्रतः ।

यथा ।

“सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्थं  
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।  
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिवृत्तमर्मा  
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” ॥

(६१३) एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

(६१४) श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता आजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

आजसि भक्त्या आजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्माविशेषे तत्र शेषे  
बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा । यथा ।

“उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः  
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।  
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः अतिपथोन्माथी यथाऽयन्तथा  
प्रायःप्रेङ्खदसङ्ख्यग्रङ्खधवला वेल्लेयमुद्गच्छति” ॥

अथ बन्धवैक्यात्मकत्वादेज एव । समाधिरारोहावरोह-  
कमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैर-  
स्यानावरो विन्यासः ॥ यथा “चञ्चलुजेत्यादि” । अत्र पादचये  
क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थपादे लपकर्षः । तस्यापि च तीव्र-



प्रयत्नाच्चार्यतया ओजस्विता । उदारता विकटलक्षणा ।  
विकटलक्ष पदानां नृत्यत्पायत्वं । यथा ।

“स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां  
झणितिरणितमासीत्तत्र चित्रं कलञ्च” ।

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढो-  
क्तिमात्रेणैजः । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । यथा ।

“यो यः शक्तं विभर्त्ति स्वभुजगुहमदः पाण्डवीनां चमूनां  
यो यः पञ्चास्रगोचे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।  
यो यस्तत्कर्त्तृसाक्षी चरति मयि रणे यस्य यस्य प्रतीपः  
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्थान्तकोऽहं” ॥

(६१५) माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितं ।

पृथक् पदत्वं माधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

यथा । “श्यामान्मुञ्चतीत्यादि” ।

(६१६) अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणं ॥

सप्तमुदाहरणं ।

(६१७) ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ।

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्ज्वल्यं । तच्च हालिकादि-  
पदन्यासवैपरीत्यनालौकिकशोभाशालित्वं । सुकुमारता अपा-  
दयं । अनयोद्दाहरणे स्पष्टे ।

(६१८) कचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथं ॥

मसृणेन विकट्रेण वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव  
परिनिष्ठानं मार्गाभेदः स च कचिद्दोषः । तथा हि ।

“अव्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगञ्च बिभ्रदपुः

पारीन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्भातु किन्तावता ।

उद्यदुद्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोद्दामदानार्णव-

श्रोतःशेषणरोषणात् पुनरितः कल्पाग्निरन्यायते” ॥

अत्रोद्धृतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागे गुण एव । अने-  
वंविधस्थले माधुर्यादावेवान्तःपातः । यथा “लताकुञ्जं गुञ्ज-  
दित्यादि” ।

(५१९) ओजः प्रसादी माधुर्य्यं साकुमार्य्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

ओजः साभिप्रायत्वरूपं । प्रसादोऽर्थवैमल्यं । माधुर्य्यमुक्ति-  
वैचित्र्यं । साकुमार्य्यमपारुख्यं । उदारता अयाम्यत्वं । एषाञ्च  
पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतताम-  
ङ्गलरूपास्त्रीलघाम्यतानां निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्यु-  
दाहरणानि ।

(६२०) अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां कान्तिनामकः ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्कृतत्वं । कान्तिर्दीप्तिरसत्वं । स्पष्टे उदाहरणे ।

(६२१) श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरं ।

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्लणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः । विदग्धचेष्टितं कौटिल्यं । अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्लणत्वं । उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः । एषां योगः सम्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रं । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः । यथा ।

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे इत्यादि” ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यं । लोकसंव्यवहाररूपमनुल्लणत्वं । “एकासनसंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने निमील्य, ईषदकृतकन्धर, इति चोपपादकानि, एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्ययतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च । प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययविपर्ययासेनार्थस्य विषमत्वादिता विरहः । स च प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव । स्पष्टमुदाहरणं ।

(६२२) न गुणत्वं समाधिश्च

समाधिसूच्योन्यन्यव्यायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः । तच्चायेनिरर्थं यथा ।

“सद्योमुष्टितमन्तर्हणचिबुकप्रसृद्धिनारङ्गकं” ।

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि वज्रशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पल्लेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमल्लो” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छिन्ति-  
विशेषेण निबद्धं । अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं  
किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्त्तकत्वं । कचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन्  
पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति” वाक्यवचनं । कचित्  
“निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषिदि-  
ति” वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्षिनीति” पदाभिधानं । कचित्  
“एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधान-  
मित्येवंरूपो व्यासः । कचिद्वज्रवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधा-  
नमित्येवंरूपः समासश्च” इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्व-  
मुचितं अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वं ।

(६२३)

तेन नार्थगुणाः पृथक् ।

तेनाक्तप्रकारेण । अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिच्छेदः ॥

अथोद्देशकमप्राप्तमस्यालङ्कारनिरूपणं बज्रवक्त्रव्यलेनोत्प्लु-  
रीतिमाह ।

(६२४) पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनां

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानां ।

(६२५) सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥

सा रीतिः । तत्र ।

(६२६) माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरर्चना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुव इत्यादि” । रुद्रटस्त्राह

“असमसौकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबज्रला स्त्रल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया” ।

अत्र दशगुणास्तन्मोक्षाः शेषादयः ।

(६२७) ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ।

समासबज्रला गौडी

यथा “चञ्चहुजेत्यादि” । पुरुषोत्तमस्त्राह । “बज्रतरस-  
मासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रासमहि-  
मपरतन्त्रासोभवाका च” ।

(६२८) वर्यैः श्रेष्ठैः पुनर्दयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

दयोर्वैदर्भीगौड्योः । यथा ।

“मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुषमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुर्लसदध्वनिमृता निमृताचरमुज्जगे” ॥

भोजस्त्राह ।

“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विता ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥

(६२९) लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ।

यथा ।

“अथमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रसमांसि” ॥

कश्चिदाह ।

“मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्नचातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्लाटी” ॥

अन्ये लाङ्गः ।

“गौडी डम्बरबन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः” ॥

(६३०) कचिन्तु वक्ताद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ।

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाहु-  
 न्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्यायस्त्रार्थवान्” इत्या-  
 दि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीममेनवकृत्वेनोद्धृता  
 रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्द्धन्याधूयमाने-  
 त्यादौ” ॥ प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ । रौद्रेऽप्यभिनय-  
 प्रतिकूलत्वेन न दीर्घवसासादयः । एवमाख्याचिकायां प्रहङ्गा-  
 रेऽपि न मष्टणवर्षादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धृताः ।  
 एवमन्यदपि ज्ञेयं ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ॥

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(६३१) शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-  
कुर्वन्ति तथानुप्राप्तोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-  
देरुपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदा-  
वश्यकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्  
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभा-  
सस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं तमेवाह ।

(६३२) आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

उदाहरणं ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिगुम्भांशुशीतगः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याप्तेनोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानां आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया  
पौनरुक्त्यप्रतिभासनं । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते  
यस्येत्याद्यन्वार्थत्वं । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः ।  
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् । भुजङ्गकुण्डलीतिश-  
ब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसत्त्वं\* । हरः शिव इति द्वितीयस्यैव ।  
शशिगुम्भांशु इति द्वयोरपि । “भाति सदा न त्याग इति” नद-

\* पर्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतोपयोगित्वं ॥ टी० ।



योरपीति शब्दपरिवृत्तिसहसासहस्राभ्यां अस्थोभयालङ्कारत्वं ।

(६३३) अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ।

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावान्न गणितं । रसाद्यनु-  
गतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

(६३४) क्वेको व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्गत् साम्यमनेकधा ।

क्वेकञ्चैकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः  
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नाख्यालङ्कारस्य विषयः । उदा-  
हरणं मम तातपादानां ।

“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिरपावनः पवनः” ॥

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः  
पावनः पवन इति बह्वनां व्यञ्जनानां सङ्गदावृत्तिः । क्वेको  
विदग्धः । तत्प्रयोज्यत्वादेव क्वेकानुप्रासः ।

(६३५) अनेकस्थैकधा साम्यमसङ्गदाप्यनेकधा ।

एकस्य सङ्गदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः  
क्रमतश्च । सङ्गदपीत्यपिशब्दादसङ्गदपि । उदाहरणं ।

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपय्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्षज्वराः ।

मीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोत्साहैरमी वासराः” ॥

अत्र रसोक्तासैरमी इति रसयोरैकधैव साम्यं । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कल्योरेकसकृत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य चासकृत् । रसविषय-  
व्यापारवती वर्णरचना वृत्तिसादनगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाह्व-  
त्यनुप्रासः ।

(६३६) उच्चार्यत्वाद्यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके ।  
सादृश्यं व्यजनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

उदाहरणं ।

“बृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीसाः स्तुमो वामलोचनाः” ॥

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र  
जकारयकारयोरैकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यं । एवं  
दन्यकण्ट्यानामप्युदाहार्यं । एष च सद्दद्यानामतीव श्रुति-  
सुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

(६३७) व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्ययोज्यत्वादन्थानुप्रास एव तत् ॥

“यथावस्थमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-  
न्तरविशिष्टं । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।  
पादान्तगो यथा मम ।

“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभविस्त्रासः ।

चतुर्दग्धवराटककक्षं त्यजति न चेतः काममनस्य” ॥

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं हसन्तः पुलकं वदन्त इत्यादि” ।

(६३८) शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः

उदाहरणं ।

“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।

पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियं” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकाश-  
द्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वात्लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव  
नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्व-  
रूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा ।

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनसुद्धिदीधितिसस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनसुद्धिदीधितिसस्य” ॥

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यं । एष च प्रायेण लाटजनप्रिय-  
त्वात्लाटानुप्रासः ।

(६३९)

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ।

स्यष्टं ।

(६४०) सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पदयोः कश्चित्सार्थकत्वं कश्चिन्निरर्थकत्वं ।  
कश्चिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमते उक्तं सत्यर्थं इति ।

तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं सूचितं ।  
एतच्च पदपादाङ्गुलीकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया  
प्रभूततमभेदं । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजं ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च  
द्वयोः सार्थकत्वं । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं ।  
परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यं ।

“यमकादौ भवेदैक्यं उल्लोर्व्वोर्लरोस्तथा” ।

इत्युक्तनचात् “भुजलतां जडतामवलाजन” इत्यत्र न यम-  
कलहानिः ।

(६४१) अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।

अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“के यूयं खल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः

किं ब्रूते विद्मः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ।

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक् स्मरो वर्त्तते

येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्त्वेव योषिद्वयः” ।

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति अर्थद्वययोगात्  
सभङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागान्तस्यास्येतो न दूयते” ॥

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ्, अन्यथा काका  
दूयत एवेति विध्यर्थं घटितः ।

(६४२) शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केसिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे” ॥

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशे-  
ष्वेकविध एव ।

“सरसं कदण कव्यमित्यादौ” तु \* ।

सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगतत्वाभावे  
वैचित्र्याभावाच्चायमलङ्कारः ।

(६४३) श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

वर्षप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥

श्लेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

\* सरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ  
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।  
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्-  
न पतियतः करसहस्रमपि” ॥

अत्र विधाविति विधुविधिश्च योरुकारेकारयोर्वर्णयोरौ-  
काररूपत्वात् शेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गुला दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व्व एव सुधाकिरः” ॥

अत्र “सुधाकिर इति” क्तिप्कप्रत्यययोः । किञ्चाच बहु-  
वचनैकवचनयोरैकरूपाद्वचनश्लेषोऽपि ।

“विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्द्याः स्तनद्वयी ।

तव दत्तां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी” ॥

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

“अथं सर्वाणि शास्त्राणि यदि श्रेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः” ॥

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः सामर्थ्यकृदिति कृत्यतिकरोत्योः  
प्रकृत्योः ।

“पृथु कार्त्तस्तरपाचमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न  
तु प्रकृतिश्लेषः । एवञ्च ।

“नीतानामाकुलोभावं लुब्धैर्भरिन्निस्त्रिमुखैः ।

सदृशे वनटुङ्गानां कमलानां तदीक्षणे” ॥

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां स्मिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्  
प्रकृतिश्लेषः । अन्यथा सर्व्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

“सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवद्वेदतत्परः ।

नयोपकारसामुख्यमायासि तनुवर्त्तनं” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पक्षे च हृधा-  
तोऽस्तिङिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य प्रत्यय-  
श्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन वि-  
च्छिन्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः ।

“महदे सुरसन्धौ तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर बह्वसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा” ॥

अत्र । संस्कृतमहाराष्ट्राः ।

(६४४) पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥

एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथा सम्भवं ज्ञेयं । यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो

यस्योदृक्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

यस्याङ्गः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः

पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्रां सर्व्वदोमाधवः” ॥

अत्र “येन ध्वस्तोत्यादौ” सभङ्गश्लेषः । “अन्धकोत्यादौ”

अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सम्भवात् सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरव-  
भयात् पृथङ्गोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष एव शब्द-

शेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जातुकाष्टन्यायेन शेषः । अभङ्गस्तु अर्थशेष एव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन शेषः, यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनापपत्तिरिति” तदन्ये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यञ्ज्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवहितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च “अन्धकचयेत्यादौ” शब्दाभेदः । “अर्थभेदेन शब्दभेद” इति दर्शनात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोद्दृक्कृतात् शब्दालङ्कारत्वमेव । विमदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालङ्कारत्वादर्थमुखप्रेक्षिततया चार्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षिततयाार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे “प्रतिकूलतामुपगते हि विधावित्यादौ” शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तवापि प्रमज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न शेषत्वखण्डना तत्र ।

“श्लोकेनोन्नतिमायाति श्लोकेनायात्यधोगतिं ।

अहो सुमदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च” ॥

इत्यादावर्थशेषः । “अस्य चालङ्कारान्तरविविक्तविषयताया अममभावात् विद्यमानेष्वलङ्कारान्तरेष्वपवादत्वेन तदाधिकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति” केचित् । इत्यमत्र विचार्यते



समासोक्तप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य  
 गन्धोऽपि “विद्वन्मानसद्वन्द्वेत्यादौ” श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानस-  
 शब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो वाध्यते ।  
 सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे ह्यर्थद्वय-  
 स्थापि समकचत्वं “सन्निहितबालान्वकारा भास्वन्मूर्त्तिश्चेत्या-  
 दौ” विरोधाभासेऽपि विद्वद्भ्यार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहा-  
 भावान्न श्लेषः । एवं पुनस्तवदाभासेऽपि । तेन “येन ध्वस्तेत्या-  
 दौ” प्राकारणिकयोर्नीतानामित्यादावप्राकरणिकयोरेकधर्मा-  
 भिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायां ।

“श्लेष्कोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं  
 देहीति मार्गणश्रुतैश्च ददाति दुःखं ।  
 मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे  
 कष्टं प्रसूतविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥”

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धादोपके ।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविन्ममिवेत्यादौ”  
 चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासम्भ-  
 वात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः । एतद्विषये श्लेषस्य  
 प्राबल्येन समत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः,  
 अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गाच्चेति । अत्रोच्यते न  
 तावत् परमार्थतः श्लेषखालङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन  
 ध्वस्तेत्यादिना” विविक्तविषयत्वात्, न चात्र तुल्ययोगिता, तस्यास्य  
 द्वयोरप्यर्थयोर्भावान्नियमाभावात् । अत्र हि माधवोमाधव-

योरैकस्य वाच्यत्वनिश्चयेऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्थानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मिसम्बद्धतया । “सकलकलेत्यादौ” च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयतापत्तेः । “कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादौ” शब्दश्लेषतया नोपमा तत् किमपराङ्गं “मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण स्फुटमर्थानुक्कारादेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्येति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हिसाद्यारोपरूपरूपकः प्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्यं तदा कथं तद्यापि “सकलकलेत्यादौ” बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्व्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्व्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गीत्वेन व्यपदेशो ज्या-

यान् । “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती” त्युक्तनयात् । ननु शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहिण्यनुपमादावेव तथानङ्गीकारात् । एवं दीपकादावपि ज्ञेयं ।

“सत्यज्ञा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारुम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशाच्चेदिनीपृष्ठे” ॥

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुस्त्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूचयतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्व्वमवदातं ।

(६४५) पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्षानां चित्रमच्यते ।

आदिशब्दात् खड्गमुरजचक्रगोमूत्रिकादयः । अस्य च तथाविधस्त्रिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्षानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधायिनिर्वर्त्तमानभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वं । तत्र पद्मबन्धो यथा मम ।

“मारमासुषमा चारुश्चा मारवधूतमा ।

मान्तधूर्त्तमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा” ॥

एषोऽष्टदलपद्मबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां स्त्रिष्टवर्षः किन्तु विदिग्दलेष्वन्यथा कर्त्तृकाक्षरान्तु स्त्रिष्टमेव । एवं खड्गबन्धादिकमण्डूह्यं ।

(६४६) काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते ।  
रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥  
उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणं ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजं ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपोडिता” ॥

अत्र “रसाल इति” वक्तव्ये “साल इति” रश्च्युतः । “वने”  
इत्यत्र “यौवन” इति यौर्दत्तः । “वदनेनेत्यत्र” “मदनेनेति”  
मश्च्युतो वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः । तत्र  
क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” ॥

अत्र “दुर्योधन” इत्यत्र “अदुर्योधन इति” अदुरिति  
क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेष्वर्थालङ्कारेषु प्रा-  
धान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षित्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममु-  
पमालङ्कारमाह ।

(६४७) साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमाद्वयोः ।

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः  
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयं अनन्यथे च एकस्यैव साम्योक्तिरि-  
त्यस्याभेदः ।

(६४८) सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मा औपम्यवाचि च ।  
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यं

सा उपमा साधारणधर्मा द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रिये  
मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उप-  
मानं चन्द्रादि ।

(६४९) इयं पुनः ।  
औती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ॥  
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वतिः ।

यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधा-  
रणा अपि अतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं  
बोधयन्तीति तत्सङ्गावे औती उपमा । एवं तत्र “तस्यैवेत्यनेन”  
इवार्थं विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं  
मुखमित्यादौ” उपमेय एव । कमलं मुखस्य तुल्यमित्यादावुप-  
मान एव । कमलं मुखञ्च तुल्यमित्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्ती-  
ति अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी ।  
एवं “तेन तुल्यमित्यादिना” तुल्यार्थं विहितस्य वतेरुपादाने ।

(६४९) हे तद्विते समासेऽथ वाक्ये

हे औती आर्थी च । उदाहरणं ।

“मौरभमम्बोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्नानो धीनो ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सद्गुणो चपले च लोचने तस्याः” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी ।

(६५०)

पूर्णा षडेव तत् ।

स्यष्टं ।

(६५१) लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत् ॥

सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।

(६५२) पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते ।

सा लुप्तापमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णा-  
वदिति पूर्वाक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या अम-  
भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणं ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्य विम्बतुल्यो मनोऽग्नवत्” ॥

(६५३) आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रेणमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥

धर्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्यक्कङ्णमुलः कलापमते यि-  
शाचिणमः । क्रमेणोदाहरणं ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं

पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि चितोऽश” ॥

“अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र” सुखविचारास्पदत्वस्य “सुतीय-  
भीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवम-  
न्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् औत्थादिविशेषचिन्ता  
नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाह-  
रन्ति तदयुक्तं । क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपाद-  
कत्वात् । ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वे-  
नास्त्वन्तत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यं । कल्पवादा-  
वपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितुल्यतयौप-  
म्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वं, इवादीनामपि वाच-  
कत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुद्दिष्टं पदं वाचकं “प्रकृ-  
तिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्य-  
डाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्थो  
ऽनुश्लिष्यन्ते क्यडादयस्त्वाचारार्थे इति” तदपि न । न खलु  
क्यडादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति ।  
तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

(६५४) उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणं ।

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यं” ।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तर्योर्गम्यमानत्वादुपमान-

लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशं” इत्यत्र ‘मुखं यथेदमिति’  
“नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे औत्थपि सम्भवतीत्य-  
नयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्थार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्रा-  
चीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवाक्तं ।

(६५५) औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरं” ।

“गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥

अत्र “गर्दभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न  
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् ।

(६५६) द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मापमानयोः ।

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति”  
पाठे ऽनयोरुदाहरणं ।

(६५७) क्विसमासगता द्वेधा धर्मे वादिविलोपने ।

उदाहरणं । “विधवति मुखाब्जमस्याः” ।

अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वक्विप्प्रत्यययोरौलोपः । केचि-  
त्त्वत्रापि प्रत्ययलोपमाहुः । “मुखाब्जमिति” च समासगा ।

(६५८) उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ।

यथा ।



“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

रूपाणोदग्रद्वोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमे-  
यस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्या-  
यात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह “वर्त्तत इति” स  
सहस्रायुधः “स इवाचरतीति” वाक्यात् स सहस्रायुधीयतीति  
पदसिद्धौ विशेषस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र  
विचारसहं । कर्त्तरि क्यच्चाऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

(६५८) धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या

यथा ।

“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे” ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधा-  
रणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ ।

(६६०)

त्रिलोपे च समासगा ।

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे  
उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

(६६१) तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः ।

पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंश-  
तिप्रकारोपमा । एषु उपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मेषु  
भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

(६६२) एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

तत्र एकरूपे यथा उदाहृतं । “मधुरः सुधावदधर इत्यादि” । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भस्मापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्गर्हो ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स सौद्रपटलैरिव” ॥

अत्र “श्मश्रुलैरित्यस्य” “सरघाव्याप्तैरिति” दृष्टान्तवत्प्रतिविम्बनं । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।

कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतं” ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्त्रूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे ।

(६६३) एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव” ॥

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिसादृश्यं वाच्यं, सरः श्रीणाञ्जाङ्गनासादृश्यं गम्यं ।

(६६४)

कथिता रसनोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

यथा ।

“चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो  
 हंसायते चारुगतेन कान्ता ।  
 कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि  
 वारीयते सच्छतया विहायः” ॥

(६६५) मालोपमा यदेकस्थोपमानं वज्र दृश्यते ।

यथा ।

“वारिजेनेव सर्पसी जग्निनेव निशीथिनी ।  
 यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥

क्वचिदुपमानोपमेययोर्दयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥

“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।  
 विमलाः कुमुदानीव तारकाः भरदागमे ॥  
 अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।  
 पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ॥

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इवेति” उपमा-  
 नभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे  
 इत्यस्य” “भवने इत्यनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इ-  
 त्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्त्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात् ।

(६६६) उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ।

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजोवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।  
 चन्द्रश्चन्द्र इवात्मनो शरत्समुदयोद्यमे” ॥

५.

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-  
मेयभावो वैवक्षिकः । “राजीवमिव पाथोजमिति” चास्य ला-  
टानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग  
एव श्रेयान् । तदुक्तं ।

“अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकं ।

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साचादेव प्रयोजकमिति” ॥

(६६७) पर्यायेन द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वं । अर्थाद्वाक्यद्वये । यथा ।

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणोव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्य तव” ॥

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्धादिषदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

(६६८) सदृशानुभवादस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्स्वञ्जनमञ्जुलं ।

स्मरामि वदनं तस्यास्मात् चञ्चललोचनं” ॥

“मयि सकपटमित्यादौ च” स्मृतेः सादृशानुभवं विनो-  
त्थापितत्वान्नायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृ-  
श्यात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषा-  
मेव यथा ।

“शिरोषमृदी गिरिषु प्रपेदे  
 यदा यदा दुःखशतानि सीता ।  
 तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-  
 लवाणि दध्यौ गलदश्रु रामः” ॥

(६६९) रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपङ्गवे ।

“रूपितेति” परिणामाद्भावच्छेदः । एतच्च परिणामप्रस्तावे  
 विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गव” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छेदार्थः ।

(६७०) तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।

तद्रूपकं । तत्र ।

(६७१) यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं ।  
 तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं ॥  
 प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधं ।

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

“आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहीपाल स्वस्यस्तु तव वाहवे” ॥

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपो रा-  
 जवाहरीरङ्गलारोपे निमित्तं । मालारूपं यथा ।

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।

भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि” ॥

अत्र पद्माद्या उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव

सदागमनं, भूयतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः  
सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तं । अस्मिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदशमाः शार्ङ्गज्याघातकर्क्षणाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः” ॥

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनां स्तम्भत्वारोपे  
निमित्तं । मालारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनाथाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बं” ॥

अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्रत्वा-  
द्यारोपे निमित्तं । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारो-  
पो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तमिति”  
केचित् ।

(६७२) अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥

तत्र ।

(६७३) आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतं ।

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावयहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृथ मरुच्छसं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितं ।

(६७४) यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरं ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते” ॥

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दे मुखे पद्मत्वारोप-  
आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप-  
माणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् ।

(६७५) निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

माला केवलरूपत्वात्

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषां ।

क्रीडागृहमनङ्गस्य मेयमिन्दीवरेक्षणा” ॥

केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां

पादप्रहार इति सुन्दरि नात्र दूये ।

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकायै-

र्यङ्गिद्यते मृदु पदं ननु मा व्यथा मे” ॥

(६७६)

तेनाद्यौ रूपके भिदाः ।

चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमध्येकदेशवि-  
वर्त्ति यथा ।

“खङ्गः क्षासैविदक्षः समिति विजयते मानवाखण्डलस्य” ।

अन्यार्थः क्षाया महिषीलारोपः खङ्गे सैविदक्षलारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं नृगं ।

(६७७) दृश्यन्ते कचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ।

तत्रैकदेशविवर्त्तिं श्लिष्टं यथा मम ।

“करमुदयमहीधरस्तनाये

गलिततमः पटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशे मुखं सुधांशुः” ॥

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बतीत्यादौ” चुचुम्बे “हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन इति” पाठे न चात्र श्लिष्टपरम्परितं । तत्र हि । “भृष्टदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्षनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतं । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यं । तथा हि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितं । क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा ।



“मुखं तव कुरङ्गाच्च सरोजमिति नान्यथा” ।

कचिद्वैषधिकरणेऽपि । यथा ।

“विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया विधिः” ।

कचिद्वैधर्म्येऽपि यथा ।

“मौजन्याममहस्यली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगशपुच्छच्छटा ।

धैरेषापि दुराग्रया कलियुगे राजावली मेविता

तेषां प्रह्लिनि भक्तिमाचसुलभे सेवा कियत् कौशलं” ॥

इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दशेषमूलत्वेऽपि  
रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनं । एवं वक्ष्यमाणालङ्का-  
रेषु बोद्धव्यं ।

(६७८) अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसञ्ज्ञरूपकं । यथा मम ।

“इदं घटं साक्षादिरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विम्बमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः” ॥

अत्र कलङ्करादित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यं ।

(६७९) विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थापयोगिनि ।

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात् परिणामः। यथा।

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम।

स्तनोपपीडमाक्षेपः कृतो द्यूते पणस्तथा” ॥

अन्योपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायकसम्भावनद्यूतयोः स्मिताक्षेपरूपतया। अत्र प्रथमाद्धै वैयधिकरणेन प्रयोगः। द्वितीये सामानाधिकरणेन। रूपके “मुखचन्द्रं पश्यामीत्यादौ” आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः। इह तूपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनादावुपयोगः। अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः। अत्र तु तादात्म्येन दासे कृतागसीत्यादौ” रूपकमेव न तु परिणामः। आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदेन कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते। अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्यो दृश्यते यथा।

“वनेचराणां वनितासखानां

दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-

मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्धकारनाम्ने उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यं।

(६८०) सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा ।

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी  
वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारं निधेः ।

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः

किं साचादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः” ॥

यत्रादावन्ते च संशय एव मध्ये च निश्चयः स निश्चयमध्यः ।

यथा ।

“अद्य मूर्त्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

हृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतं ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवह्नोऽसाविति पुनः

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥

अत्र मध्ये मूर्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-  
संशयोत्थानासम्भवात् । यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स  
निश्चयान्तः । यथा ।

“किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्मिन्मुखमग्नभासते तरुण्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्

विव्वोर्कैर्वकसदवासिनां परोक्षैः” ॥

अप्रतिभोत्थापिते तु “स्वाणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिसंशये  
नायमलङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजाक्षि पयोधरभरार्दितं ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्यचित्ते न भाषते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कार-  
विषयत्वात् ।

(६८१) साम्यादतस्मिंस्तद्वृद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभेत्यिता ।

यथा ।

“मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः

कर्षे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कभूपलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसे न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” ॥

स्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः । यथा । “शुक्ति-  
कायां रजतमिति” । न चासादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहे न सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥

(६८२) कचिह्नेदाद्गच्छीदृणां विप्रयाणां तथा कचित् ।

एकस्थानेकधोस्त्रेखो यः स उस्त्रेख इव्यते ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्ययाहि योगिभिर्देवैः” ॥

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोस्त्रेखे गोपवधू-  
प्रभृतीनां रच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यद्यारुचि यथार्थिलं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद्गृहीतभेदाच्च न भालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपा-  
तिशयोक्तिः । तच्च हि “अन्यदेवाङ्गलावण्यमित्यादौ” लावण्या-  
देर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानं । न चेह भगवति गोपवधूप्रभृ-  
तिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विक-  
त्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियमेनावश्यम्भावेना-  
लङ्कारान्तरविच्छिन्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां  
नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसाय” इत्यतिशयोक्ति-  
रस्ति तत्सङ्गावेऽपि च गृहीतभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो वि-  
च्छिन्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः । श्रीकण्ठजन-  
पदवर्णने “वज्रपञ्जरमिति” “शरणागतैः अम्बरविवरमिति”  
“वातिकैः” इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च  
रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरविवरं” इत्यादौ भ्रा-  
न्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य  
गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शारीरकमीमां-  
साभाष्यव्याख्याने श्रीमदाचर्यस्यतिमिश्राः “अपि च परशब्दः  
परच लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति” । यच्च प्रयोक्तृप्रति-  
पन्नैः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरःसर इति ।  
इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिजन्य एव अम्ब-  
रविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनमिति” मुनिभिः

“कामायतनमिति” वेद्याभिरित्यादौ च परिणामालङ्कार-  
योगः ।

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

इत्यादौ चानेकधोक्तेषु गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः ।  
अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो यशसी-  
त्यादि” चाख्यरूपकात् विविक्तो विषय इति । अत्र हि स्तम्भमू-  
लातिशयोक्तियोगः ।

(६८३) प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्थापनं स्यादपङ्क्तिः ।

इयं द्विधा कचिदपङ्क्तवपूर्वक आरोपः कचिदारोपपूर्व-  
कोऽपङ्क्तव इति । क्रमेणोदाहरणं ।

“नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-

नेताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो

नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः” ॥

“एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-

द्विण्डीरपिण्डरुचिशितमरीचिविम्बं ।

उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन” ॥

इदं पद्यं मम । एवं

“विराजति शोभवपुः पयोधि-

क्षारामयाश्च च फेनभङ्गाः ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

(६८४) गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपङ्क्तिः ॥

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुं ।

उत्कण्ठितासि तरले न हि न हि सखि पिच्छिलः पन्थाः” ॥

अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-  
कृतं । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्थतिना लता ।

स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं

न हि घनागमरीतिरुदाहृता” ॥

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः इह तु श्लोक्तेरेवेति भेदः ।

गोपनकृतगोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः ।

(६८५) अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः ।

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणं । यथा मम ।

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते ।

इह सविधे मुग्धदृशे मधुकर न मुधा परिभ्राम्य” ॥

यथा वा ।

“इदि विषलताहारो नाथं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

मलयज्रजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग क्रुधा किमु धावसि” ॥

न ह्ययं निश्चयान्तःसन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्रयले-  
नावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः  
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककोव्यनधिके ज्ञाने तथा  
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम भ्र-  
मरादेर्भ्रान्तिः । न चेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वं अपि तु  
तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यं । किञ्चाविवक्षितेऽपि  
भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्वादिरूपेणैव सम्भ-  
वत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य कमलले-  
नानिर्द्धारणात् । न चापङ्कतिः प्रस्तुतस्यानिषेधादिति पृथगे-  
वायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः । श्रुक्तिकायां रजतधि-  
या पतति पुरुषे श्रुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तेर्नायम-  
लङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

(६८६) भवेत् सम्भावनेत्येता प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति



तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“ऊरुः कुरङ्गकटुशृङ्गलचेलोच्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरखेव” ॥

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे स्नाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥

अत्र सप्रसवलं गुणः ।

“गङ्गाम्भसि सुरचाण तव निःप्राणनिःस्वनः ।

स्नातीवारिवधूर्गर्भपातनपातकी” ॥

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्भ्रूव्यशब्दः । एते भावाभिमाने च । अभावाभिमाने यथा ।

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवाद्यान्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ” ॥

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा “गङ्गाम्भसीत्यादौ” स्नातीवेत्युत्प्रेक्षा निमित्तं पातकिलं गुणः । “अपश्यन्ताविवेत्यादौ” क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ।

“तन्वद्भ्यास्नग्दुग्धेन मुखं न प्रकटीकृतं ।

हाराद्य गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया” ॥

अत्र लज्जयंवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एव-  
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे ऽलङ्काराणां सर्वेषामपि  
व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रती-  
यमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ति ।

अनुदिन अणलअम्मा अङ्गं तनु अपि तनूएइ” \* ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-  
योर्लज्जाया अस्मत्त्वात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमा-  
नोत्प्रेक्षयोर्भेदः । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये  
विशेषमाह ।

(६८७)

तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रे-  
क्षयोः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदा-  
स्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः  
द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा  
चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा । पूर्वोदाहरणेषु  
“स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति । “सप्रसवा” इवेत्यादयः जातिगु-  
णरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

\* महिलासहस्रभरिति तव हृदये सुभग साऽमान्ति ।

अनुदिनमनन्यकर्माङ्गं तन्वपि तनूकरोतीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

“रावणस्यापि रामासौ भित्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियं” ॥

अत्र “आख्यातुमिति” भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितं ।  
हेतुत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्वां ।

अदृश्यत तत्स्वरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनं” ॥

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

(६८८) उत्तयनृत्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

तेषु चत्वारिंशत्सङ्ख्यकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश  
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा  
इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमि-  
त्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीवेति” उत्प्रेक्षायां  
निमित्तं पातकित्वमुपात्तं । अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापर”  
इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु  
नियमेन निमित्तस्योपादानमेव । तथा हि “विश्लेषदुःखादिव”  
इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वं “आख्यातुमिव” इत्यत्र च भूप्र-  
वेशस्योरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः  
षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

(६८९) प्रतीयमानभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ।

यथोदाहृते “तत्त्वज्ञास्तनमुग्धेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति” हेतु-  
त्प्रेक्षितः । अस्मादपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति । इवा-

घनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतु-  
मशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्म्यन्तरतादात्म्यनि-  
बन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्यु-  
पगमात् । यथा । “अथं राजाऽपरः पाकशासन इति” । वि-  
शेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा पाकशासन इति तदेवं  
द्वात्रिंशत्पकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

(६८०) उत्तयनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उत्तौ यथा । “ऊरुः कुरुङ्गकदृशः” इति ।  
अनुत्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि ।

“सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदचोदैः ।

ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनं” ॥

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नो-  
पात्तं । यथा वा ।

“लिप्यतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः । अञ्जन-  
वर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽतिवज्ज-  
लत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्गं । केचित्तु “अलेपन-  
कर्तृभूतमपि तमो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तं, एवं  
नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनेत्याहुः” ।

(६८१) अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्त्यमधिकं वच्चेत् ।

तत्र सापङ्गवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो ऊतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥

श्लेषहेतुगा यथा ।

“मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमथ्या-

द्विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

मीवाधिवासानुणवत्त्वमाप” ॥

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः “कम्बुमीवाधिवासादिवेति” हेतूत्प्रेक्षाया  
हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकं । एवं ।

(६८२) मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा ।

“पारे जलं नीरनिधेरपश्य-

न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।

वनावलीरुक्कलिकासहस्र-

प्रतिचणोत्कूलितशैवलाभाः” ॥

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा, पर्यवसाने  
तु जलधितोरे शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनेत्यान-  
मित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने । “केयूरायितमङ्गदैरित्यत्र”  
“विकासिनीलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः क-  
टाक्षः ।” इत्यादौ च श्रेयं । भ्रान्तिमदलङ्कारे “मुग्धा दुग्ध-

धियेत्यादौ” भ्रान्तानां वस्तुवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात्, इह तु सम्भावना-  
कर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । सन्देहे तु समकल-  
तया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह त्वत्कटासम्भाव्यभूतैका कोटिः ।  
अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते,  
इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।

पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दि-  
ह्यत इति “सन्देहालङ्कार” इति केचिदाहुः । तन्न । एक-  
विषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह  
तु तर्वादित्यात्रेः प्रतिषम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निर्गणनेन रञ्ज-  
नादेः स्फुरणञ्च । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छित्याश्रयत्वे-  
नैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकार” इति वदन्ति  
स्म । तदप्ययुक्तं । निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-  
वना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गावानुशब्देन चेवशब्दवत्तस्या  
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसन्देहप्रकारक-  
ल्पनया ।

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-

कटाक्षोष्कापातव्रणक्षिणकलङ्काङ्किततनुं” ॥

इत्यत्र मन्त्रेशब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीते-  
र्वितर्कमात्रं नासावपप्लवोत्प्रेक्षा ।

(६८३) सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य  
चोत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वं । इह तु  
निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वं । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां  
विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि “मुखं द्वितीयस्य” इत्यादौ  
यदाहुः ।

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि स्वरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते” इति ॥

(६८४) भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । सा ऽतिश-  
योक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो

विलसति तस्य तस्मैऽष्टमोन्मुखण्डं ।

कुवलययुगलं ततो विलोचं

तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्त्रात्” ॥

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः ।  
यथा वा । “विल्लेषदुःखादिव बद्धमौनं” अत्र चेतनगतं मौनि-  
त्वमन्यदचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । इत्वं ।

“सहाधरदत्तेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

असाधरस्य रागे लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोरभेदः ।

अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावष्टमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाद्याः सरसत्वमलौकिकं” ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

ऋङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासे नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्भातुं प्रभवेन्ननोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः” ॥

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे

सम्बन्धो यथा ।

“यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयं ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनं” ॥

अत्र यद्यर्थवत्तादाहतेन सम्भावयया सम्बन्धः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति । कारणान्तरमं कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण यथा ।

“प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलं ।

पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलश्रियः” ॥

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पिब्यं मण्डलञ्च महीचितां” ॥

इह केचिदाहुः । “केचपाशादगतो लौकिकोऽतिशयोक्तौ-



किकलेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसाये  
 'न्याङ्गोक्रियते' "प्रागेव हरिणाक्षीणामित्यत्र" वकुलादिश्रीणां  
 प्रथमभावितापि पश्चाद्भावितेनाध्यवसिता, अत एवात्रापि इव-  
 शब्दप्रयोगे उतप्रेक्षा । एवमन्यत्र ।

(६९५) पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणं ।

"अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं शयितप्रतिबोधितस्मरमबोधिषत" ॥

अत्र तमोवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतानामनुलेपनादीना-  
 मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

"त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मासतीशशृङ्गेखा कदलीनां कठोरता" ॥

इत्यत्र मासत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसम्ब-  
 न्धः । एवं ।

"दानं विज्ञादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्" ॥

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध एका-  
 हरणक्रियासंबन्धः ।

(६९६) अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यत ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्  
प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।  
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला  
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या  
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथ  
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।  
उन्निष्ठति स्तपिति वासगृहं त्वदीय-  
मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन” ॥

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रियास-  
म्बन्धः । अत्र च गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसङ्गावेन त्रैविध्यं न  
लक्षितं । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा सम्भवात् ।

(६८७) प्रतिवस्तूपमा सा स्यादाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥

यथा ।

“धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारै-  
र्यथा समाकृत्यत नैषधोऽपि ।  
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया  
यदभिमथुत्तरलीकरोति” ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरस्त्रीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनःपुन्य-  
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते  
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी  
प्रकृतिप्रोभन एव हि दर्पणः ।  
शिवगिरिः शिवहाससहोदरः  
सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा ।

“चकोर्य एव चतुरासृङ्गिकापानकर्माणि ।  
विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्माणि” ॥

(६९८) दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनं ।

सधर्मस्येति प्रतिबल्लपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्यै-  
धर्म्यार्था द्विधा । क्रमेणोदाहरणं ।

“अविदितगुणापि सत्त्वविभणितिः  
कर्णेषु वमति मधुधारां ।  
अनधिगतपरिमलापि हि  
हरति दृष्टं मालतीमाला” ॥

“त्वयि दृष्टे सुरङ्गाद्याः अंसते मदनव्यथा ।

दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः” ॥

“वसन्तलेखैकनिबद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ।

प्रफुल्लमल्लीमधुसूतः किं मधुव्रतः काङ्क्षति वसिमन्यां” ॥

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो न” इत्यस्य “काङ्क्षति  
वस्त्रिमन्या “मित्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूपमैव ।  
इह तु कर्त्तुं मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव न त्रैक-  
रूप्यं । अथ समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्त-  
रन्यासः, प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

(६६८) सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।  
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिबलये जनान् मुधा  
तापयन् सुचिरमेति सम्पदं ।  
वेदयन्निति दिनेन भानुमा-  
नाससाद चरमाचलं ततः” ॥

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धयेव  
ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलग्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च रवे-  
रस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्त्राप्तेस्तु विम्बप्रतिविम्बभावं  
बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्रैकवाक्यानेकवाक्यग-  
तत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा ।

“कलयति कुवलयमाखालललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।

अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासं” ॥

अत्रान्यस्य धर्मे कथमन्यो वदत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां  
कुवलयमाखादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तललितादि-

सदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविचेपादेः कुवलयमाला-  
देस्य विम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता वैरिमृगीदृशां ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशिद्युतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेः स्थागोऽनुपपन्न इति तयो-  
स्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोध-  
यति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां ह्येत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-  
मानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया  
शमीलताह्येदनेच्छेवेति विम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्धुतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया” ॥

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चि-  
न्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानं । एवं ।

“क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चात्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं” ॥

अत्र मन्मथ्या सूर्यवंशवर्धनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्य-  
वसानं । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्थोपमानेऽसम्भवेऽपि भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाख्यासस्या मधुरिमाधरे ।

समाखादि स मृदीकारसे रसविशारदैः” ॥

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राचारसेऽसम्भवात्  
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानं । मालारूपापि यथा मम ।

“क्षिपसि शुकं वृषदंशकरदने

मृगमर्पयसि मृगादनवदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे

निदधचेतो भागविताने” ॥

इह विम्बप्रतिविम्बतात्तेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं । दृष्टा-  
क्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विम्बप्रतिविम्बताप्रत्या-  
यनं । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणाक्षीणामि-  
त्यादौ” सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

(७००) आधिक्यमुपमेयस्योपमानाद्यूनताथवा ।

व्यतिरेक एक उक्ते चेतौ नेक्ते स च त्रिधा ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।

प्रत्येकं स्थान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरपमेयगतमुत्कर्षकारणमु-  
पमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समु-  
दायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य

निवेदनं शब्देनार्थेनाच्चेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-  
शब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानाश्रूयतायामप्यन-  
येव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाष्टचत्वारिंशत्प्रकारो  
व्यतिरेकः । उदाहरणं ।

“अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा” ।

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं हेतुद्वय-  
मप्युक्तं । यथा शब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यं । अत्रैव “न  
कलङ्कि विधूपममिति” पाठे अर्थं “जयतीन्दुं कलङ्किनमिति”  
पाठे त्विवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तं । अत्रैवाकलङ्कपद-  
त्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्कपदत्यागे चोप-  
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । द्वयोरनुक्तो द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे  
यथा

“अतिगाढगुणायाश्च नाञ्जवद्भङ्गुरा गुणाः” ।

अत्रैवार्थं वर्तिरिति शाब्दमौपम्यं उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्व-  
योरप्युक्तिः । गुणशब्दः स्निष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववद्बोद्धाः । एतानि  
चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं ।  
यथा ।

“क्षीणः क्षीणोऽपि शशी

भूयो भूयोऽभिवर्द्धते नित्यं ।

विरम प्रसीद सुन्दरि

यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥

अत्रोपमेयभूतयौवनास्त्वैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुप-

मेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरिक्त इति” केषाञ्चित्तत्त्वज्ञे “विपर्यये वेति पदमनर्थकमिति” अत् केचिदाहुः तन्न विचारमहं । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वाचोदाहरणे यथा कथञ्चिद्भूतिः ।

“हनुमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

र्दिषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठुक्तं “न्यूनतायवेति” ।

(७०१) सच्चार्थस्य बलादेकं यत्र स्यादाचकं द्वयोः ।

सा सच्चोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ।

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपार्व्यापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमेणोदाहरणं ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ।

अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः

सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।

सह सरसिजवण्डैः खान्तमामील्ययन्तः

प्रतिदिशमन्दतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥

इदं मम । अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।



“धममेव नराधिपेन सा गुह्यसमोहविलुप्तचेतना ।

अगमत्सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्त्रलं” ॥

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुदक-  
दम्भैरित्यादौ” ।

“लक्षणेन समं रामः काननं गहनं ययौ” इत्यादौ चा-  
तिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कारः ।

(७०२) विनोक्तिर्यद्विनान्येन न साध्वन्यदसाधु वा ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वं  
एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्यायम-  
भिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव दोषः ।  
तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकासेन चन्द्रे निस्तन्द्रतां गतः ।

विना यीशोभणा मञ्जुर्वनराजिरजायत” ।

असाधु अशोभनं । यथा ।

“अनुयान्त्या जनानीतं कान्तं साधु तया कृतं ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिनो विना” ॥

“निरर्थकं जम्भ गतं नलिन्या

यथा न कृष्टं तुङ्गिनांशुविम्बं ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलेव

कृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ॥

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-

प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवाद्यं । एवं सहेक्ति-  
रपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भवतीति बोद्धव्यं ।

(७०३) समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।  
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया  
वक्षोजयोः कनककुम्भविस्त्रासभाजोः ।  
अलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या  
धन्यस्तमेव मलयाचलगन्धवाह” ॥

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन  
यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्तोचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्धयोर्नायकनायिकाव्यव-  
हारः । विशेषणसाम्यन्तु स्निह्यतया साधारणेनौपम्यगर्भत्वेन च  
त्रिधा । तत्र स्निह्यतया यथा मम ।

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलन्तिमिरावृतिं  
दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।  
जरठसवलीपाण्डुच्छाया भृशं कलुषान्तरः  
अयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥

अत्र मुखरागादिशब्दानां स्निह्यता । अत्र हि “तिमिरा-

वृत्तिमिति” अत्र “तिमिरांशुकामिति” पाठे एकदेशस्य रूपणे  
ऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्त्तिरूपकं । तत्र हि तिमि-  
रांशुकयोर्द्वयैरूपकभावो द्वयोरावरकलेन स्फुटमादृश्यतया  
परसाचिद्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं  
व्यपहन्तुमीशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैक-  
देशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्यशाब्दमध्येकदेशान्तर-  
रूपणमार्थमपेक्षत एवेति । तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकमेव यथा ।

“जस्तु रणान्तउरए करे कुणन्तस्तु मण्डलगलान्नं ।

रससंमुखीवि सहसा परंमुखी होइ रिउसेणा ॥” \*

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुट-  
सादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेश-  
विवर्त्तिरूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्यापितया समासोक्तिप्रतीतिति-  
रोधायकत्वात् । नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसञ्चारतया  
स्फुटं सादृश्यमिति चेत् । सत्यमुक्तं । अस्यैव किन्तु वाक्यार्थपर्या-  
लोचनसापेक्षं न खलु निरपेक्षं । मुखचन्द्रादेर्धनोहरत्वादिवद्ग-  
णान्तःपुरयोः स्तुतः सुखसञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निसर्गसौरभोद्भूतान्दृष्टसङ्गीतशालिनी ।

उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥”

\* जस्तु इति । यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलाग्रजतां ।  
रससंमुखीवि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेनेति सं० टी० ।  
मण्डलाग्रजतां खड्गजतां । रसेन खरसेच्छया सरतेच्छया च संमुखी  
अभिमुखगामिनीत्वर्थः ।

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिकाव्यव-  
हारप्रतीतौ स्तोमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्माख्य समारोपः कारणं ।  
तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभ-  
वात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्तिष्ठा संभवति । उपमारूपकसङ्कर-  
गर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभा पुष्पचिता पाणिपद्मवशोभिनी ।

केशपाशाखिलवृन्देन सुवेशा हरिणेषणा ॥”

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भ-  
त्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिस-  
मासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्भरिणेषणायां लता-  
व्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि ॥” सङ्करगर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभा पुष्पेत्यादौ ।” “सुवेशेत्यत्र” “परीतेति” पाठे  
ह्युपमारूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणं । समासान्तरं  
पूर्ववत् । समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः । एषु च येषां मते  
उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्त्तिता नास्ति तस्मिन्नेवाद्यद्वितीययोः  
समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्त्तिरूपकविषय एव ।  
पर्यालोचने त्वाद्येप्रकारे एकदेशविवर्त्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचि-  
ता । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डु पयोधरेण शरद्विधानाद्रनखचताभं ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं पापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयो-

धरेणार्द्रनखक्षताभग्नकषापधारणासंभवात् । नन्वत्र “आर्द्रनख-  
क्षताभं” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे  
धनुषि सञ्चारणीयं । यथा “दध्ना जुहोतीत्यादौ” हवनस्या-  
न्यथासिद्धेर्दध्नि सञ्चार्यते विधिः । एवं चेन्द्रचापभमार्द्रनख-  
क्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्ट-  
सृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्यायस्वात् । अस्तु  
वात्र यथाकथञ्चित् समासोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैरित्यादौ”  
चान्यगत्यसंभवात् । किञ्चोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं  
तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथ वा तत्त्वं नौपम्ये यत्प्रतीयते ।

तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥”

एवञ्चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्त्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करे  
ऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनौपम्यगर्भविशेषणो-  
त्थापितत्वं नास्या विषय इति । विशेषणसाम्ये स्निष्टविशेषणो-  
त्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्यलि-  
ङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः । सर्वत्रै-  
वात्र व्यवहारसमारोपः कारणं । स च क्वचिन्नैकिके वस्तुनि  
लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तु-  
व्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमा-  
रोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा ।  
तत्र लौकिकवस्तुष्वपि रसादिभेदादनेकविधं । शास्त्रीयमपि  
तर्कयुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्धतयेति बहुप्रकारा समासा-

क्तिः । दिङ्मात्रं यथा । “व्याधूय यद्वसनमित्यादौ” । लौकिके  
वस्तुनि लौकिकस्य दृढकामुकस्य व्यवहारादेः समारोपः ।

“धैरेकरूपमखिलाखपि वृत्तिषु \* तां

पश्यद्भिरव्ययमसङ्गतया प्रवृत्तं ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-

स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये” ॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहार-  
समारोपः । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसन्निवेशेन  
प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति । इह तु स्वावस्थासमारोपेणानव-  
च्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति । अत एवात्र  
“व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इति” वदन्ति ।  
उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषणमात्रस्य  
अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः ।

(७०४) उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।

यथा । “अङ्गराजसेनापते द्रोणोपहासिन् कर्ण रत्नैर्न भी-  
माहुः शासनं” ।

(७०५) शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनं ।

“स्वभावादेकार्थैरिति” शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः । “वाचनमिति  
च” ध्वनेः । उदाहरणं ।

\* पदानां प्रत्ययैयागः समासश्चेति वृत्तय इति तत्त्वज्ञानं । पदार्था-  
न्वयेष्विति टीकार्थः ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मास्त्रिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः” ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूयौ वाच्यौ ।

(७०६) कचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समं ॥

अप्रस्तुतात् प्रस्तुतच्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्

क्रमेणोदाहरणं ।

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तदरं रजः” ॥

अत्रास्त्रदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामा-  
न्यमभिहितं ।

“स्वगिधं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति मां ।

विषमप्यमृतं कचिद्भवे-

दमृतं वा विषमीश्वरेच्छया” ॥

अत्रेश्वरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हित-  
कारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।

एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंशामूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रस्थान-  
मेव वस्तुप्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृततयोरमृतवि-  
षीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गावः ॥

“इन्दुर्लित इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्दृग्गीणामिव  
प्रस्नानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।  
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेध्विव प्रसृतं  
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्ष्वा सगर्हैव तु ॥”

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्दादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः का-  
र्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रसृतं कारणं प्रती-  
यते ।

“गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं  
त्यक्त्वा तिर्यग्गवेक्ष्य वाय्वकलुषेनैकेन मां चक्षुषा ।  
अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-  
मित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिष्टः सोऽत्रासमाभाषितः ॥”

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितं । तुल्येऽप्र-  
सुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।  
श्लेषमूलापि समासोक्तिविशेषणमात्रश्लेषे श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे  
भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥

“सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरश्मिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रसृतात् सहकारात् कस्यचित्  
प्रसृतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोपि

यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं



केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेषेणापि सिद्धेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्षनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः लुधाभिधावन्ति ।

अम्बरमावृत्तिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः कर्णा” ॥

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः” ॥

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयं । तत्र सम्भवे उत्क्रोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विना ऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा ।

“अम्लश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका वह्वो वहिः ।

कर्थं कमलनालस्य माभूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्त-  
श्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषाम्नु सम्भवी-  
त्युभयरूपत्वं । अस्यास्य समाधोक्तिवद्वावहारसमारोपप्राणत्वा-

शब्दशक्तिमूलाद्बसुध्वनेर्भेदः उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वं ।  
एवं समामेक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वं ।

(७०७)

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाचाभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-  
स्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्तियो जाताः” ॥

इदं मम ॥

“व्याजस्तुतिस्तव पथोद मयोदितेयं

यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

स्त्रोचन्तु ते महदिदं घनधर्मराज

साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

(७०८) पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।

उदाहरणं ।

“स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः” ॥

अत्र हयपीवेण खर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारण-  
रूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावज्ञ-  
स्यार्जनरूपकार्यद्वारेणाभिहितं । न चेदं कार्यात् कारणप्रतीति-

रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । तच्च कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । इह तु वर्षनीयस्य  
प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतं । एवञ्च ।

“अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्  
मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।  
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-  
माक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” ॥

अत्र वर्षनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्  
कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधक-  
त्वेन वर्षनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः  
कुक्षे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।  
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-  
क्षिचस्थानवलोक्य शून्यवडभावेकैकमाभाषते” ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहस्रैवारयः पलायिता  
इति कारणं प्रस्तुतं । “कार्यमपि वर्षनार्हत्वेन प्रस्तुतमिति”  
केचित् । अन्ये तु “राजशुकवृत्तान्तेन कोऽपि प्रस्तुतस्य प्रभावो  
बोध्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसैवेति” आहुः ।

(७०८) सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।  
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥  
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्बोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥

अत्र द्वितीयाद्धृगतेन विशेषणार्थेन प्रथमाद्धृगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” ॥\*

“पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां

त्वं कूर्मराज तदिदं दितयं दधीथाः ।

दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्तितये दिधीर्षा-

मार्यः करोति हरकामुक्ताततज्यं” ॥

अत्र कारणभूतं हरकामुक्ताततज्यकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं” ।

इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्य-  
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकं । एतानि साधर्म्यं उदाह-  
रणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिञ्जाति भुवनत्रयं ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकं । “सहसा विदधीतेति”

---

\* अत्र यज्जनया विधीयमानमपि माधवस्याल्पभाषणं महत्तरस्य स्वभावत एवाल्पभाषणमिति सामान्यगोचरसाधर्म्यज्ञानेन समर्थ्यते इति टीका ।

अत्र सहस्रा विधानाभावस्यापत्यदत्तं विरुद्धं कार्यं समर्थकं ।  
एवमन्यत् ।

(७१०) चेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ।

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं  
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायाणुकारी प्रभी ।  
येऽपि तद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-  
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते” ॥

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता  
यथा मम ।

“तदाजिराजिनिर्धूतधूसीपटलपङ्क्तिनां ।  
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥

अत्र द्वितीयाद्धै प्रथमाद्धैमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा  
मम ।

“पञ्चम्यसंख्यपथगां तद्दानजलवाहिनीं ।

देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्ध्नि ॥

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया का-  
र्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते तदयुक्तं । तथा ह्यत्र  
हेतुस्तिधा भवति ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र  
ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः । निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य । समर्थको  
ऽर्थान्तरन्यासश्चेति । पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः

काव्यलिङ्गात् । तथा हि “यत्त्वन्नेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यं ।  
अन्यथाऽसाकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं  
निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते । “सहसा विदधीतेत्यादौ” तु ।

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि ग-  
ताथं सहसा विधानाभावं सम्यग्दरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति  
पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

लद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्क्तिस्त हि सा ॥”

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्क्तिस्तादितिवङ्गेतुल्यस्य स्फुट-  
तया नायमलङ्कारः । वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

(७११) अनुमानन्तु विक्रित्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ।

यथा ।

“जानीमहेऽस्या इति सारसाक्ष्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।

उत्क्रान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

व्यापाङ्गुता कुम्भलताक्षिपत्रे ॥”

अत्र रूपकवशाद्विच्छिन्तिः । यथा वा ।

“यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निगृहिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तत्रापरोपितश्रेणे धावत्यासां पुरः स्मरौ मध्ये ॥”

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विहितः । उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया  
प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्यभयोर्भेदः ।

(७१२) अभेदेनाभिधाचेतुर्हेतोर्हेतुमता सद्यः ।

यथा मम । “तारुण्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरणहेतुर्ना-  
यिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्त्वथ्यवसायमूलोऽयम-  
लङ्कारः ।

(७१३) अनुकूलं प्रानिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ।

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्नि निधाय करजत्ततं ।

वधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥”

अस्य च विहितविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुर-  
णात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्यायं ।

(७१४) वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

अत्र वक्ष्यमाणविषये कश्चित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचि-  
तस्य निषेधः कश्चिदंशोक्तावगन्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्त-  
विषये च कश्चिदस्तुस्वरूपस्य निषेधः कश्चिदस्तुकथनत्वेति द्वा-  
वित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“स्मरश्चरश्चतविधुराद्या भणामि सख्याः कृते किमपि ।

क्षणमिह विश्राम्य सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथ वा” ॥

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलित्तां ।

हन्त नितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथ वा” ॥

अत्र मरिच्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालश्च णाहं दूती तुश्च पित्रोसि त्ति ण मह वावारो ।

सा मरइ तुज्झ अम्मो एअं धम्मक्खरं भणिमः” ।\*

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपां ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किं ॥”

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्यम्भावि मरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादि । तृतीये दूतीले यथार्थवादित्वं । चतुर्थे दुःखस्यातिशयः । नचायं विहितनिषेधः । अत्र निषेधाभासत्वात् ।

(७१५) अनिष्टस्य तथार्थस्य विधाभासः परो मतः ।

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥”

\* बालश्च इति । बालक नाहं दूती त्वं प्रियोऽसीति न महान् व्यापारः । सा मरिच्यते तवायश एतद् धर्माक्षरं भवाम इति स० । नाहं दूती नाहं मिथ्यावदामोत्यर्थः ॥



अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति ।  
विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

(७१६) विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।  
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्  
कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचि-  
दनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तं । अत्रैव “वपुर्भाति मृगोदृश”  
इति पाठेऽनुक्तं ।

(७१७) सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” ॥

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तं । अत्रैव चतुर्थपादे  
“किञ्चिन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तत्वं  
चानुक्तनिमित्तत्वस्यैव भेद इति पृथङ्गोक्तं । यथा ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य बभ्रुना न हतं बलं” ॥

अथ तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यं । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि निवध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वर” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निवन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहर” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निवन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । शुद्धोदाहरणन्तु मृग्यं ।

(७१८) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ।

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्दवानलः शशिरुचोऽपि सोम्राणः ।

हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरखाः ॥

सन्ततमुसलासङ्गाद्वज्रतरुहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥

अजस्रं गृह्यतो जन्म निरीहस्य क्षतद्विषः ।

स्वपतो जागरुकस्य यायार्थं वेद कस्तव ॥

वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरोजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥

जयनद्युगाक्षेपकं मानसवृत्त्यापि दुष्टापां ।

रूपमिदं मदिराक्ष्णा मद्यति हृदयं दुनोति च मे” ॥

“लदाजिराजीत्यादि” “वस्तुभोक्तृत्वादि” श्लोके चतुर्थ-  
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र  
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां बह्व्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-  
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपै-  
रन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समाधानं ।  
अत्र “अजस्येति” आदावजत्वादिगुणस्य ग्रहणादिक्रियया वि-  
रोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वान्तु समाधानं । “लदा-  
जीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते” इति विरोधः ।  
“लदाजी” त्यादिकविप्रोढौक्त्वा तु समाधानं । स्पष्टमन्यत् ।  
विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव वाध्य-  
त्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह  
लन्योन्यं द्वयोरपि वाध्यत्वमिति भेदः ।

(७१८) कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।

यथा ।

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः सा इत्यहुतं” ॥

अस्यास्यापवादत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधासङ्कारः ।

(७२०) गुणैः क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतं ।

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्यर्धमवाप्य चित्रं  
रणे रणे यस्य कृपाणस्त्रेखा ।  
तमास्त्रनीला शरदिन्दुपाण्डु  
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥

अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-  
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयजस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं ।  
विरहस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” ॥

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

“अयं रत्नाकरोऽश्लोधिरित्यसेवि धनाश्रया ।

धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-  
र्वदनपूरणं ।

“क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेश्वरान्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो वत धातुस्त्रितं सुदुःसहं” ॥

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा वा ।

“विपुलेन सागरश्रयस्य कुक्षिणा  
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।  
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः  
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृष्टा ॥”

(७२१) समं स्यादानुरूप्येण स्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा ।

“अग्निमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं  
जलनिधिमनुरूपं जलकन्याऽवतीर्णा ।  
इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौराः  
अवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः” ॥

(७२२) विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।  
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥

(७२३) आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमे महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र ।  
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो  
जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।  
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-  
स्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः” ॥

(७२४) अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मिथः ।

यथा ।

“तथा सा शोभते तन्वो तथा त्वमपि शोभसे ।  
रजन्या शोभते चन्द्रसन्ध्रेणापि निशीथिनी” ॥

(७२५) यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरं ।  
किञ्चित् प्रकुर्व्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥  
कार्य्यस्य कारणं दैवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां ।  
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः ॥  
कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।  
पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥  
शृङ्गिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिव्या ललिते कलाविधौ ।  
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतं” ॥  
इति रघौ ।

(७२६) व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतं ।  
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥

यथा । “दृशा दग्धं मनसिजमित्यादि” ।

(७२७) सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ।

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमश्मदोभिः कतिपयैः

समागन्ता काले मृदुरसि न चायामसङ्गता ।

मृदुलं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं  
न मृदो सोढा यद्विरहकृतमायासमसमं” ॥

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुलं सहगमनाभावहेतुत्वे-  
नोक्तं । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतु-  
तथोपन्यस्तं ।

(७५८) परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।  
तदा कारणमाला स्यात्

यथा ।

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।  
लोकानुरागे विनयान्न किं लोकानुरागतः” ॥

(७५९) तन्मालादीपकं पुनः ।  
धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरं ॥

यथा ।

“त्वयि सङ्गरसम्राज्ञे धनुषाऽऽसादिताः शराः ।  
शरैररिशिरस्त्रेण भूस्तया त्वं त्वया यशः” ॥

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

(७६०) पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं ।  
स्थाप्यतेऽपोद्घाते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भङ्गमङ्गतं ।  
भङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयं ॥”

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं  
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदं ।  
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं  
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः” ॥

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च  
दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।  
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमल्लिषु पदे” ॥

एवमपोहनेऽपि ।

(७३१) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ।

यथा ।

“राज्ये मारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे मौधं ।  
मौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्व्वखं” ॥

(७३२) यथासङ्ख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वदति सौमाञ्चलेनावृणु  
कीडाकाननमाविशन्ति वलयकाणैः समुत्तामय ।  
इत्थं वञ्जुल दक्षिणानिल कुङ्ककण्डेषु साङ्केतिक-  
व्याहाराः सुभग लदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥”

(७३३) क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इव्यते ॥



क्रमेण यथा ।

“स्थिताः क्षणं पञ्चासु ताडिताधराः  
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।  
 वलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे  
 क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥  
 विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालभाः ।  
 वृककाकशिवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥  
 विमृष्टरागादधरास्त्रिवर्त्तित-  
 स्तनाङ्गरागादरूणाञ्च कन्दुकात् ।  
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः  
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥  
 ययोरारोपितसारेो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।  
 निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥”

एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च कचिदाधेय-  
 मपि । यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र” उदविन्दवः पञ्चादावसं-  
 हतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता  
 वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र  
 चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराङ्गदेः । विनिमया-  
 भावात् परिवृत्तेः ।

(७३४) परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जयाहृद्दयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मद्वज्रः ॥”

अत्र प्रथमेऽर्द्धे समेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनम् ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥”

अत्राधिक्येन ।

(७३५) प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोक्ष्येच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

क्रमेणोदाहरणं ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं

जानाति कस्त्वदपरः सदसदिवेकं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शब्दं ।

“किमाराध्यं सदा पुण्यं कस्य सेव्यः सदागमः ।

को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थं । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वं । अत्र-  
पूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महतां ॥”

“बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां समतये बद्धं श्रुतं ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनं ॥”

श्लेषमूलले चास्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मासु  
वर्षसङ्कराद्यापेषु गुणच्छेदा इत्यादि ।”

(७३६) उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरं ॥

यथा मम ।

“वीक्षितुं न क्षमा श्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ॥”

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

“का विषमा देवगर्दे किं लङ्घ्यं जने गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुर्गोष्ठं खलो लोभो” \* ॥

अत्रान्यथपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेदः । न  
चेदमनुमानं । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्द्देश एव तस्याङ्गीकारात् ।  
न च काव्यलिङ्गं । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

(७३७) दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

“मूषिकेन दण्डो भक्षित” इत्यनेन तत्सदृशरितमपूपभक्ष-  
णमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापतती-

\* का विषमेति । का विषमा देवगतिः किं लङ्घ्यं जने गुणग्राही ।  
किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुर्गोष्ठं खलो लोभ इति । सं० । टी० ॥

त्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च कश्चित् प्राकरणिकादर्थोद-  
प्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं कश्चिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणि-  
कार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणं ।

“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥

विलस्यप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यवहाय धीरतां ।

अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते केव कथा शरीरिणां” ॥

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्त्यविशेषो यथोदा-  
हृते “हारोऽयमित्यादौ” । न चेदमनुमानं । समानन्यायस्य  
सम्बन्धरूपत्वाभावात् ।

(७३८) विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधस्यातुरोयुतः ।

यथा । “नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्ता-  
माज्ञा मौर्वीं वा” । अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धिवि-  
ग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोस्त्रैकदा कर्त्तव्यतासम्भवादि-  
रोधः । स त्रैकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलश्चात्र धनुःशि-  
रोनमनयोरपि स्पष्टं सन्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं चात्रौपम्य-  
गर्भत्वेन । एवं “कर्णपूरीक्रियन्तामिति” अत्रापि । एवं ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” ।

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वं ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा” ॥

इत्यत्र चातुर्याभावात्प्राथम्यसङ्कारः ।

(८३८) समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।  
 खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥  
 गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ।

यथा मम ।

“इहो धीर समीर हन्त जननं ते चन्दनच्छामृतो  
 दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरौवारिभिः ।  
 प्रत्यङ्गं दहभीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-  
 न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥  
 अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनच्छामृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि  
 दाक्षिण्यादीनां हेतुन्तराणामुपादानं । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां  
 शोभनत्वात् सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभ-  
 नानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितधौवना कामिनी  
 सरो विगतवारिजं मुखमनचरं स्नाकृतेः ।  
 प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो  
 नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शय्यानि मे” ॥

इह केचिदाहुः “शशिप्रभतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभन-  
 त्वमपि सदसद्योग इति” । अन्येतु “शशिप्रभतीनां खलः शोभ-  
 नत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वमिति” सदसद्योगः, अत्र हि शशि-  
 प्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विवक्षितविशेषस्यैव  
 समत्कारविधायित्वं, “मनसि सप्त शय्यानि” सप्तानामपि  
 शय्यात्वेनोपसंहारश्च, “नृपाङ्गनगतः खलः” इति प्रत्युत क्रमभे-

दादुष्टत्वमावहति, सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रकृमादिति ।  
इह च खले कपोतवत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः ।  
समाध्यलङ्कारे त्वेकार्थ्यम्प्रति साधके समयेऽप्यन्यस्य काकता-  
लीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

“अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखं ।

मुखमानतञ्च सखि ते ज्वलितस्यास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥

अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौ-  
गपद्ये यथा ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहमोदरत्रि चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥”

“धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिं”

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न चात्र दीपकं । एते  
हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारणका-  
लनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयो-  
क्तिमूलत्वाभावः ।

(७४०) समाधिः सुकरे कार्ये दैवादस्वन्तरागमात् ।

यथा ।

“मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मै पतिव्यतः ।

उपकाराय दिव्येदमुदीर्षं घनगर्जितं ॥

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवात्कर्षसाधकः” ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययं ।

इमकुम्भौ भिनत्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥

(७४१) प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“यत्तन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरमित्यादि ।”

“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम सा चेद्भुति-  
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवल्यैस्तच्चेत् स्मितं का सुधा ।

धिक्कन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बज्र ब्रूमहे

यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां नि-  
ष्फलत्वं ।

(७४२) उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्यत्कुष्टस्य वस्तुनः ।

कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल तात मास्म दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भूवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानां” ॥

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नाय-  
मलङ्कारः । यथा । “ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदतीत्यादि” ।

(७४४) मीलितं वस्तुनो गप्तिः केनचित् तुल्यलक्षणा ।

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिदागन्तुकं ।  
क्रमेण यथा ।

“लक्ष्मीवल्लोजकस्तूरीलक्ष्म वचःस्थले हरेः ।

यस्तं नालक्षि भारत्या भामा नीलोत्पलाभया” ॥

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।

कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न धूनां” ॥

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

(७४५) सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ।

यथा ।

“मल्लिकाचितधम्मिल्लास्यारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभायाः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्रभिसारिकाः” ॥

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निरुक्तगुणस्य तिरोधानं । इह तु भ-  
योस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

(७४६) तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा ।

“जगाद वदनकृष्णपद्मपर्यस्त्रपातिनः ।

नयनधूलिहः श्वेत्यमुदंशुदशनंशुभिः” ॥

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनं । इह तु वस्त्व-  
न्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

(७४७) तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ।

यथा ।



“इत्तं सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिषलोऽपि कथं नाम न रज्यसि ॥

यथा वा ।

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्वलाभमभुयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते” ॥

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्यक्तात् प्राप्तवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निषङ्गं । उत्तरत्रापस्तुतप्रशंसायां विद्यमानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः सम्यक्तेऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणायहरूपविच्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्यभावाच्च विषमात् ।

(७४८) संलक्षितस्तु हृत्सोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र हृत्सं तदुच्यते ॥

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा ।

“वक्त्रस्यन्दिस्त्रेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खङ्गलेखां लिलेख” ॥

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं पाणौ पुरुषचिह्नखङ्गलेखालिखनेन सूचितं । इङ्गितेन यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं खीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र विटस्य भूत्तेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

(७४९) व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।

यथा ।

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोत्तम-

द्रोमाश्चातिविमंष्टुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं

शैलान्तःपरमादमण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः” ॥

नेयं प्रथमापक्रुतिः । अपक्रवकारिणो विषयस्थानभिधानात् ।

द्वितीयापक्रुतेर्भेदस्य तत्प्रस्तावे दर्शितः ।

(७५०) स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनं ।

दुरूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिभादेः स्वयोस्तदेका-

अययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गूलेनाभिहत्य चितितलममकृद्धारयन्नयपद्मा-

मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

स्फूर्ज्जद्भूङ्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्

कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तारक्षुः” ॥

(७५१) अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं ॥

यथा ।

“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचक्षुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” ।

यथा वा ।

“आसीदङ्गनमचेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारी साक्षात्कुर्वे तवाकृतिं” ।

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे  
तस्याहेतुत्वात् । न चाद्भुतो रसः । विस्मयं प्रत्यक्ष हेतुत्वात् ।  
न चातिशयोक्तिरलङ्कारः । अध्यवसायाभावात् । न च भ्रान्ति-  
मान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात् । न च स्वभा-  
वोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्माधर्मस्वभावस्यैव यथावदर्शनं  
स्वरूपं, अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छिन्तिविशे-  
षोऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुनः क्वचित् स्वभावोक्तावयवस्या विच्छिन्तेः  
सम्भवस्तदोभयोः सङ्करः ॥

“अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते विलासवालव्यजनेन कोऽप्ययं” ॥

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः । वर्णनावशेन  
प्रत्यक्षायमाणत्वस्यास्य स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्यक्षायमाण-  
स्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलङ्कारो भवितुं युक्तः ।  
यथोदाहृते “आसीदञ्जनमित्यादौ” ।

(७५२) लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताञ्चरितं भवेत् ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“अधःकृताभोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानां ।

ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरो करोति ॥

नाभिप्रभिन्नाम्बुहासनेन संख्यमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ॥

(७५३) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवद-  
लङ्कारो यथा । “अयं स रसनोत्कर्षीत्यादि” । अत्र शृङ्गारः  
करुणस्याङ्गं । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्टप्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम ।

“आमीलितालसविवर्त्तिततारकाचीं

मत्कण्ठबन्धनदरस्यथवाहुवर्त्ती ।

प्रस्नेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संस्तृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः” ॥

अत्र सन्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं । स च विप्रल-  
म्भस्य ऊर्जो बलं । अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि । यथा ।

“वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्तियः ।

त्वदैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वन्ते रतिं” ॥

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गं । एवं भावा-  
भासोऽपि । समाहितं परीहारः । यथा ।

“अविरलकरवालकम्पनैर्भृकुटीतर्जनगर्जनैर्भुङ्गः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणेक्षणात्” ॥

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

(७५४) भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ।

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशवलनामानोऽलङ्काराः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

अत्रा कुतोऽपि तन्नाम लेभिरे विषमां दशां” ॥

अत्र चासादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा” ॥

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्निर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हृह हा व्यक्तमः कासि यासि ।

दत्तं पृथ्वीपरिवृढभवद्विदिषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते” ॥

अत्र शङ्कासूयाघृतिस्मृतिश्रमदन्यविबोधौत्सुक्यानां श्रव-  
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गं । इह केचिदाहुः “वाच्यवाच-  
करूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः । रसाद-  
यस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता  
भवितुं युक्तेति” अन्ये तु “रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कृतियप-  
देशो भाक्त्यस्मरणप्रसिद्धाङ्गीकार्य एवेति” अपरे च “रसा-  
द्युपकारमात्रेणैवालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाच्याद्युपधानं  
अजागलस्तन्यायेनेति” । “अभियुक्तास्तु स्वव्यञ्जकवाच्यवाचका-  
द्युपकृतैरङ्गभूतैरर्थादिभिरङ्गिणो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वा-  
रेणोपकुर्वन्तिरलङ्कृतियपदेशो लभ्यते । समासोक्तौ तु नाय-  
कादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतिता न त्वास्मादस्य, तस्योक्तरीति  
विरहादिति” मन्यन्ते । अत एव ध्वनिकारेणोक्तं ।

“प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गान्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिरिति” ॥

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादि-  
व्यपि तथा प्रमज्येत । एवञ्च यच्च कैस्त्रिदुक्तं “रसादीनामङ्गित्वे  
रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गित्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः” तदपि  
परास्त्वं ।

(७५५) यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चा-  
हत्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि  
परस्परमिश्रले संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

(७५६) मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसृदनः” ॥

अत्र “पायादपायादिति” यमकं । “संसारेति” आदौ  
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा  
द्वितीयाह्ने च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः  
स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

(७५७) अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्र्यस्थिताः ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्विविधः पुनः ॥

अङ्गाङ्गिभावे यथा ।

“आकृष्टवेगविगलहुजगेन्द्रभोग-

निर्भीकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।

मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥

अत्र निर्भीकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।

सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूल-  
वेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गं । श्लेषस्य पादमूलवेष्टनमेव ।  
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गं, अतिशयोक्तिश्च “मन्यव्यथा-  
व्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गं । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकि-  
न्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गं । यथा वा ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुनःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गं । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवं” ॥

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत  
इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति  
मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्ब-  
न्धान्तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं, किं वा  
विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यदा  
ऽप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा,

यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बह्वनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देह-  
सङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवे-  
त्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकवाधकयो-  
र्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्ब-  
ति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं । चन्द्रस्य  
तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य वाधकं, “मुखचन्द्रः प्रकाशते”  
इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मी रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन  
सम्भवतीति नोपमावाधकः ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरं” ।

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्या-  
लिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमावाधकं नरायणे सम्भवादूपकं ।

“एवं वदनाम्बुजमेणाख्या भाति चञ्चललोचनं” ।

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे  
चासम्भवादूपकस्य वाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजं” इत्यादौ  
साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे”  
इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया वाधकः ।  
एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादूपकसमास एव । एकाश्रयानुप्रवेशो  
यथा मम ।

“कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीचेत यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेषविषयः ।

सरोमाह्वोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः



परीरम्भारम्भः क इव भविताभोरुहृष्टः” ॥

अत्र “कटाक्षेणापीषत्सणमपि” इत्यत्र छेकानुप्रासस्य “निरी-  
क्षेत” इत्यत्र चकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाग्र्येऽनुप्रवेशः ।  
एवं चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः । यथा वा । “संसारध्वा-  
न्नाविध्वंस इति” अत्र रूपकानुप्रासयोः । यथा वा । “कुरवका-  
रवकारणतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारवकार  
इत्येकमिति यमकयोः । यथा वा ।

“अहिण्मपमोअरसीएसु पडिअ सामाइएसु दिअसेसु ।

सोहइ पसारिअगीआणं णच्चिअं मोरविन्दाणं” \* ॥

अत्र “पडिअ सामाइएसु” इत्येकाग्र्ये पथिक श्यामायि-  
तेत्युपमा । पथिकसामाजिकेऽस्त्विति रूपकं प्रविष्टं ॥

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धं ।

साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य

साहित्यदत्तमखिलं सुखमेव वित्तं ॥

यावत्प्रसङ्गेन्दुनिभाननाश्रीनारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।

तावन्मनः सम्मदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

समाप्तश्चेदं साहित्यदर्पणं ॥

ॐ तत्सत् ॥

\* अभिनवप्रयोगदर्शनेषु पथिक श्यामायितेषु दिवसेषु ।

शोभते प्रसारितग्रीवाणां नृत्यं मयूरदृन्दानामिति ॥ सं० टी०॥

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

नाम	पृष्ठा	पंक्ति
अनर्घराघवः .. .. .	१२८ .. .. .	११
आग्नेयपुराणं .. .. .	२ .. .. .	१०
आर्य्याविलासः .. .. .	२०६ .. .. .	४
उदयनचरितं .. .. .	१६६ .. .. .	२१
उदात्तराघवः .. .. .	१२६ .. .. .	१६
कनकावतीमाधवः .. .. .	२०५ .. .. .	१
कन्दर्पकोविः .. .. .	२०० .. .. .	८
कर्म्मपराक्रमः .. .. .	२०६ .. .. .	१
कर्पूरमञ्जरी .. .. .	२०२ .. .. .	१
कादम्बरी .. .. .	२१० .. .. .	६
कामदत्ता .. .. .	२०६ .. .. .	१३
कुन्दमाला .. .. .	६५ .. .. .	१३
कुम्भः .. .. .	१८३ .. .. .	१५
कुमारसम्भवः .. .. .	५२ .. .. .	३
कुवलयान्धचरितं .. .. .	२०८ .. .. .	१६
कुसुमशेखरविजयः .. .. .	१६४ .. .. .	१६
कृत्यारावणः .. .. .	१७० .. .. .	५
कोजिदेवतकं .. .. .	२०६ .. .. .	१
क्रीडारसातलं .. .. .	२०४ .. .. .	६
मृहृच्छत्राटिका .. .. .	१८१ .. .. .	२०
चण्डकौशिकः .. .. .	१५४ .. .. .	२
चन्द्रकला .. .. .	१५९ .. .. .	११
कृतितरामः .. .. .	१६७ .. .. .	१८
जानकीराघवं .. .. .	१५५ .. .. .	४
त्रिपुरदाहः .. .. .	१६४ .. .. .	१

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
देवीमहादेवं .. .. .	२०२ .. .. .	१८
देशराजचरितं .. .. .	२११ .. .. .	१
धूर्तचरितं .. .. .	२०० .. .. .	१०
नटकमेलकं .. .. .	२०० .. .. .	१३
नर्मवती .. .. .	२०२ .. .. .	७
नागानन्दः .. .. .	६२ .. .. .	१२/१३
नैषधचरितं .. .. .	२०८ .. .. .	१३
पञ्चतन्त्रं .. .. .	२१० .. .. .	१८
पुष्पभूषितं .. .. .	१६१ .. .. .	१२
पुष्पमाला .. .. .	१२८ .. .. .	१२
प्रभावतीपरिणयः .. .. .	१६७ .. .. .	२
प्रशस्तिरत्नावली .. .. .	२११ .. .. .	५
बालरामायणं .. .. .	१२७ .. .. .	१६
बालचरितं .. .. .	१४७ .. .. .	१६
बिन्दुमती .. .. .	२०५ .. .. .	१५
बिरुदमणिमाला .. .. .	२११ .. .. .	३
भाषार्थवः .. .. .	१७४ .. .. .	२
भरतशास्त्रं .. .. .	६६ .. .. .	१५
भिच्छाटनं .. .. .	२०६ .. .. .	४
महाभारतं .. .. .	६ .. .. .	११
मायाकापालिकं .. .. .	२०४ .. .. .	१
मालतीमाधवं .. .. .	३३ .. .. .	१०
मालविकाग्निमित्रं .. .. .	१६६ .. .. .	४
मुक्तावली .. .. .	२०६ .. .. .	६
सुमाराक्षसं .. .. .	३२ .. .. .	३
मेनकाहितं .. .. .	२०३ .. .. .	१७
मेघदूतं .. .. .	२०६ .. .. .	६
ययातिविजयः .. .. .	१७६ .. .. .	१

नाम	श्रुता	पंक्तिः
यादवोदयः .. .. .	२०३ .. .. .	५
रघुवंशः .. .. .	६ .. .. .	११
रङ्गदत्तं .. .. .	१६१ .. .. .	१२
रत्नावली .. .. .	३३ .. .. .	७
राघवविनासः .. .. .	२०८ .. .. .	१४
राघवानन्दः .. .. .	४६ .. .. .	१
राघवाभ्युदयः .. .. .	१८७ .. .. .	१६
रामचरितं .. .. .	१४० .. .. .	१४
रामायणं .. .. .	६ .. .. .	११
रामाभिनन्दः .. .. .	१३८ .. .. .	१
रामाभ्युदयः .. .. .	१७१ .. .. .	४
रैवतमदनिका .. .. .	२०१ .. .. .	१७
लीलासमुद्धरणः .. .. .	१६२ .. .. .	४
वालिबधः .. .. .	२०३ .. .. .	१०
विक्रमोर्वशी .. .. .	६४ .. .. .	१७
विष्णुपुराणं .. .. .	२ .. .. .	१३
विनासवती .. .. .	२०२ .. .. .	७
वीरचरितं .. .. .	१५३ .. .. .	२
वेणीसंहारः .. .. .	१३२ .. .. .	१३
शर्मिष्ठायायातिः .. .. .	१६५ .. .. .	५
शकुन्तलं .. .. .	१३० .. .. .	१५
शारीरिकमीमांसाभाष्यव्याख्यानं .. .. .	२८६ .. .. .	१७
शिशुपालबधः .. .. .	२०८ .. .. .	१३
शृङ्गारतिलकं .. .. .	२०२ .. .. .	१३
समुद्रमथनं .. .. .	१६३ .. .. .	१३
सेतुबन्धः .. .. .	२०८ .. .. .	१६
हयग्रीवबधः .. .. .	६७ .. .. .	१७
हर्षचरितं .. .. .	२१० .. .. .	१२

## साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृतानामानि ।

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
अभिनगुप्तपादाः.. . . . .	१४१ .. . . .	२
अभिहितान्वयवादी .. . . . .	२२ .. . . .	५
उदयनाचार्यः .. . . . .	१२० .. . . .	१०
कालिदासः .. . . . .	१२८ .. . . .	२०
चण्डीदासः .. . . . .	२०५ .. . . .	१२
चन्द्रशेखरः .. . . . .	१८ .. . . .	२०
चाणक्यः .. . . . .	१६८ .. . . .	१५
दण्डो .. . . . .	२१० .. . . .	१६
धर्मदत्तः .. . . . .	२३ .. . . .	१५
नारायणः .. . . . .	२३ .. . . .	१४
ध्वनिकारः .. . . . .	३ .. . . .	११
गुरुवोत्तमः .. . . . .	२५४ .. . . .	१७
भर्तृहरिः .. . . . .	३९ .. . . .	३
भोजः .. . . . .	२५५ .. . . .	६
महिमभट्टः .. . . . .	१२४ .. . . .	५
मुनिः .. . . . .	१२३ .. . . .	६
मुनीन्द्रः .. . . . .	६३ .. . . .	१३
राघवानन्दः .. . . . .	७ .. . . .	७
रुद्रटः .. . . . .	१६५ .. . . .	९
वक्रोक्तिजीवितकारः .. . . . .	४ .. . . .	१६
वाचस्पतिमिश्राः .. . . . .	२८६ .. . . .	१७
वामनः .. . . . .	६ .. . . .	१३
व्यक्तिविवेककारः .. . . . .	६ .. . . .	५
श्रीमल्लोचनकारः .. . . . .	६७ .. . . .	१४
श्रीत्रियजरम्भीमांसकः .. . . . .	२६ .. . . .	३

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अङ्गलक्षणां .....	६ .....	५१६
अतद्गुणः, अलं .....	१० .....	७४७
अतिप्रयोक्तृलक्षणातद्भेदाः .....	१० .....	६६७—६६८
अधिकं, अलं .....	१० .....	७२३
अधीरालक्षणां .....	३ .....	१०६
अनुकूलं, अलं .....	१० .....	७१३
अनुकूलनायकः .....	३ .....	७३
अनुप्रासः, अलं .....	१० .....	६३३
अनुभावाः .....	३ .....	१६२
अनुमानं, अलं .....	१० .....	७११
अनुद्देशः, अलं .....	१० .....	७३२
अन्तःपुरसहायाः .....	३ .....	८१
अन्यानुप्रासः, अलं .....	१० .....	६३७
अन्यान्यं, अलं .....	१० .....	७२४
अपङ्कतिः, अलं .....	१० .....	६८३—८४
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः .....	१० .....	७०६
अभिधामूला व्यञ्जना .....	२ .....	१६
अभिधावृत्तिकथनं .....	२ .....	१२
अभिनयलक्षणाविभागौ .....	६ .....	२७४
अभिसारस्थानकथनं .....	३ .....	११७
अभिसारिकालक्षणां .....	३ .....	११५
अर्थचिन्तनसहायाः .....	३ .....	८०
अर्थगतदोषाः .....	७ .....	५७६
अर्थत्रैविध्यकथनं .....	२ .....	११
अर्थप्रकृतिलक्षणातद्भेदाः .....	६ .....	३१७—३२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अलं .....	१० .....	७०६

## साहित्यदर्पणवृत्तचोपचम ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अर्थोपपत्तिः, अलं . . . . .	१० . . . . .	७३७
अर्थोपपत्तेयकभेदप्रकारतत्त्वज्ञानानि . . . . .	६ . . . . .	३०८—३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं . . . . .	१० . . . . .	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामकाः इतिवृत्तस्य पञ्चभागभागाः	. . . . .	३३०—३३७
असङ्गतिः, अलं . . . . .	१० . . . . .	७१८

## आ

आक्षेपतद्भेदाः, अलं . . . . .	१० . . . . .	७१४
आधिकारिकप्रासङ्गिकौ नाद्यवस्तुभेदाः	. . . . .	६ . . . . . २८६
आमुखलक्षणातद्भेदतत्त्वज्ञानानि . . . . .	६ . . . . .	२८७—२८३
आरम्भटीभेदास्तत्त्वज्ञानानि च . . . . .	६ . . . . .	४२०—४२३
आर्थी व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च . . . . .	२ . . . . .	२७—२८
आलम्बनविभावाः . . . . .	३ . . . . .	६३

## इ

ईदृशगलक्षणां . . . . .	६ . . . . .	५१८
------------------------	-------------	-----

## उ

उत्कर्षः, अलं . . . . .	१० . . . . .	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अलं . . . . .	१० . . . . .	६८६—६८२
उदात्तं, अलं . . . . .	१० . . . . .	७५२
उद्दीपनविभावाः . . . . .	३ . . . . .	१६०
उपमातद्भेदाः, अलं . . . . .	१० . . . . .	६४३—६६७
उपरूपकभेदाः, (दृश्यकाव्यं) . . . . .	६ . . . . .	२७६
उपादानलक्षणा . . . . .	२ . . . . .	१४
उल्लाप्यलक्षणां . . . . .	६ . . . . .	५४५
उल्लेखः, अलं . . . . .	१० . . . . .	६८२
उत्तरं, अलं . . . . .	१० . . . . .	७३६
उपमेयोपमा . . . . .	१० . . . . .	६६७

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

ए

एकरसगतस्थायिभावस्य } रसान्तरे सञ्चारित्वकथनं	३	२०४
एकावली, अलं	१०	७३०

ओ

ओजोगुणः	८	६०६
---------	---	-----

औ

औदार्यं, नायिकालङ्कारः	३	१३४
------------------------	---	-----

क

कन्यकालक्ष्यं	३	११०
करुणादीनां रसत्वसंस्थापनं	३	३४
कलहान्तरितालक्ष्यं	३	११७
कान्तिः, नायिकालङ्कारः	३	१३०
कारणमाला, अलङ्कारः	१०	७२८
काव्यलक्ष्यं, उपरूपकभेदः	६	५४६
काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपं	१	५
काव्यनिष्ठदोषस्वरूपं	१	४
काव्यफलानि	१	२
काव्यभेदौ तत्प्रकारभेदाश्च	४	२५०—२६६
काव्यलिङ्गं, अलं	१०	७१०
काव्यस्वरूपं	१	३
किलकिञ्चित्, नायिकालङ्कारः	३	१४०
कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः	३	१४२
कुतूहलं, नायिकालङ्कारः	३	१५०
कुलजावेश्याप्रेष्याणाम- भिसारावस्थाकथनं	२	११६



## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
कैलिः, नायिकालङ्कारः . . . . .	३ . . . . .	१५३
कौशिकोदसिस्तदङ्गानि च . . . . .	६ . . . . .	४११—४१५
ख		
खण्डितलक्षणां . . . . .	३ . . . . .	११४
ग		
गद्यस्वरूपतद्भेदतत्तल्लक्षणाणि . . . . .	६ . . . . .	५६६—५७१
गर्भाङ्कः . . . . .	६ . . . . .	२७६
गर्भाङ्कभेदस्तत्तल्लक्षणाणि च . . . . .	६ . . . . .	३६५—३७७
गाम्भीर्यलक्षणां . . . . .	३ . . . . .	६३
गुणभेदाः . . . . .	८ . . . . .	६०५
गुणलक्षणां . . . . .	८ . . . . .	६०४
गोष्ठीस्वरूपं . . . . .	६ . . . . .	५४१
च		
चकितं, नायिकालङ्कारः . . . . .	३ . . . . .	१५२
चित्रं, अलं . . . . .	१० . . . . .	६४५
छ		
छेकानुप्रासः . . . . .	१० . . . . .	६३४
ड		
डिमलक्षणां . . . . .	६ . . . . .	५१७
त		
तदुगाः, अलं . . . . .	१० . . . . .	७४६
तपनं, नायिकालङ्कारः . . . . .	३ . . . . .	१४७
तुल्ययोगिता, अलं . . . . .	१० . . . . .	६६५
तुल्यलक्षणा, अलं . . . . .	१० . . . . .	७४४
तेजोललितौदार्यलक्षणाणि . . . . .	३ . . . . .	६५
त्रोटकस्वरूपं . . . . .	६ . . . . .	५४०

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

द

दक्षिणनायकः	१	७१
दण्डसहायाः	३	८२
देशभेदैः सामान्यस्त्रोभेदाः [१६]	३	११२
दीपकं, अक्षं	१०	६६६
दीप्तिः, नायिकाजङ्गारः	३	१११
दुर्मूर्त्तिकाक्षक्षयं	६	५५३
दूतदूतीक्षयविभागौ	३	८६
दूतीगयाः	३	१५८
दूतीनिरूपणं	३	१५७
दृष्टान्तः, अक्षं	१०	६६८
दोषस्वरूपतद्भेदाः	७	५७२—७५
द्विप्रकारीभूतकाव्यस्य दृश्यअव्य- भेदेन पुनः प्रकारद्वयकथनं	६	२७२

ध

धर्मसहायाः	३	८३
धीरप्रशान्तक्षयं	३	६६
धीरक्षयितक्षयं	३	६८
धीराधीराक्षयं	३	१०५
धीरोदात्तक्षयं	३	६६
धीरोद्धतक्षयं	३	६७
धृष्टनायकः	३	७२
धैर्यक्षयं	३	६४—१३५

न

नाटककार्यैर्वर्णना- न्दीपाठक्षयादिः	६	२७
नाटकरूपप्रकारनिर्वचनं	६	२७७—१७८

## साहित्यदर्पणवृत्तचोपक्रमः ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
नाटिकास्वरूपकथनं .. .. .	६ .. .. .	५३६
नाट्यभाषाविभागः .. .. .	६ .. .. .	४३२
नाट्यरासकलक्षणं .. .. .	६ .. .. .	५४३
नाट्यालङ्कारभेदास्तत्तल्लक्ष्यानि च ..	६ .. .. .	४७१—५०३
नाट्ये लक्ष्यानि .. .. .	६ .. .. .	४३४—४७०
नाट्योक्तीनां निरूपणं .. .. .	६ .. .. .	४२५—४३१
नायकगुणाः, [८] .. .. .	३ .. .. .	८६
नायकप्रथमभेदाः .. .. .	३ .. .. .	६५
नायकभेदाः, [४८] .. .. .	३ .. .. .	७५
नायकलक्षणं .. .. .	३ .. .. .	६४
नायिकात्रैविध्यकथनं .. .. .	३ .. .. .	६६
नायिकाभेदाः [३८४] .. .. .	३ .. .. .	१२२
नायिकानामलङ्काराः .. .. .	३ .. .. .	१२५
निदर्शना, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	६६६
निर्वहणाङ्गभेदास्तत्तल्लक्ष्यानि .. ..	६ : .. .. .	३८१—४०५
निर्वह्यालङ्कारः .. .. .	१० .. .. .	६८५
निवृत्त्यर्थदूतलक्षणं .. .. .	३ .. .. .	८७

प

पताकास्थानलक्षणतद्भेदाः .. .. .	६ .. .. .	२६६—३०४
पदलक्षणं .. .. .	२ .. .. .	६
पद्यमयकाव्यनियमाः .. .. .	६ .. .. .	५५८—५६५
परस्त्रीभेदौ .. .. .	३ .. .. .	१०८
परिकरः, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७०४
परिग्रामलक्षणं तद्भेदौ च .. .. .	६ .. .. .	१७६
परिहृतिः, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७३४
परिसंस्था अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७३५

६५

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
पर्यायः .. . . . .	३ .. . . .	१०६
पर्यायः, अर्थः, .. . . . .	१० .. . . .	७३३
पर्यायोक्तं, अर्थः, .. . . . .	१० .. . . .	७०८
पीठमर्हनामा नायकसहायः .. . . .	३ .. . . .	७६८
पीठमर्हदीनामुत्तमत्वकथनं .. . . .	३ .. . . .	४
पुनरुक्त्यवभासलक्षणं .. . . . .	१० .. . . .	६३२
प्रकरणनामकदृश्यलक्षणभेदाः .. . . .	६ .. . . .	५११—१२
प्रकरणिकालक्षणं .. . . . .	६ .. . . .	५५४
प्रगल्भाधीरालक्ष्यं, अर्थः .. . . . .	३ .. . . .	१०४
प्रगल्भालक्षणं .. . . . .	३ .. . . .	१०१
प्रतिनायकः .. . . . .	३ .. . . .	१५६
प्रतिमुखाङ्गानि, तद्भेदास्तत्तल्लक्षणानि च	६ .. . . .	३५१—३६४
प्रतिवस्तूपमा, अर्थः .. . . . .	१० .. . . .	६६७
प्रतीयः, अर्थः .. . . . .	१० .. . . .	७४१—४२
प्रसादगुणः .. . . . .	८ .. . . .	६११
प्रहसनं, तन्निधमाश्च .. . . . .	६ .. . . .	५३३—५३८
प्रहेलिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणं .. . . .	१० .. . . .	६७६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृश्यकाव्यं .. . . .	६ .. . . .	५४४
प्रागल्भ्यं, नायिकालङ्कारः .. . . . .	३ .. . . .	१३३
प्रेक्ष्यं, उपरूपकभेदः .. . . . .	६ .. . . .	५४७
प्रेषितभर्तृकालक्षणं .. . . . .	३ .. . . .	११८
पात्रार्थारम्भकार्यवस्था-)	य	
भेदतद्रूपलक्षणानि च)	६ .. . . .	३१४—३२६
	भ	
भाग्यलक्षणकथनं .. . . . .	६ .. . . .	५१२
भाग्यिकालक्षणं .. . . . .	६ .. . . .	५५६
भारतीवृत्तिः .. . . . .	६ .. . . .	२८५

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
भावः, नायिकाशङ्कारः .. . . .	३ .. . . .	१२६
भाविकं, अक्षं .. . . .	१० .. . . .	७५१
भाषासमः, अक्षं .. . . .	१० .. . . .	६४२
भ्रान्तिमान्, अक्षं .. . . .	१० .. . . .	६८१
म		
मदः, नायिकाशङ्कारः .. . . .	३ .. . . .	१४५
मध्याधीरादीनां लक्षणं .. . . .	३ .. . . .	१०३
मध्याप्रगल्भाभेदान्तराणि .. . . .	३ .. . . .	१०२
मध्यालक्षणं .. . . .	३ .. . . .	१००
महानाटकलक्षणं .. . . .	६ .. . . .	५१०
मालादीपकं, अक्षं .. . . .	१० .. . . .	७२६
महावाक्यं .. . . .	९ .. . . .	७
माधुर्यलक्षणं .. . . .	३ .. . . .	६२—१३२
माधुर्यं, गुणभेदः .. . . .	८ .. . . .	६०६
मितार्थसन्देहहारकौ द्वौ .. . . .	३ .. . . .	८८
मुग्धालक्षणं .. . . .	३ .. . . .	१५४
मुग्धालक्षकयोरनुरागेक्षितानि .. . . .	३ .. . . .	६६
मोहयितं, नायिकाशङ्कारः .. . . .	३ .. . . .	१४१
मौग्ध्यं, नायिकाशङ्कारः .. . . .	३ .. . . .	१४८
य		
यमकलक्षणं .. . . .	१० .. . . .	६४०
र		
रसगतदोषाः .. . . .	७ .. . . .	५६७
रसनिर्वचनं .. . . .	३ .. . . .	३९
रसभावाभासौ .. . . .	३ .. . . .	२४७
रसभेदवृत्तलक्षणतदवान्तर- भेदाः सोदाहरणाः } .. . . .	३ .. . . .	२०६—२३८

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
रसस्य स्वप्रकाशत्वाख्यत्वसिद्धिः ..	३ .. .. .	६०
रसस्यानुकर्तृगतत्वनिरासः .. .. .	३ .. .. .	५६
रसस्यालौकिकत्वसङ्ख्यसंवेदकत्वकथनं ..	३ .. .. .	५६
रसस्वरूपतदाखादप्रकारौ .. .. .	३ .. .. .	३३
रसानां परस्परविरोधः .. .. .	३ .. .. .	४२
रसास्वादे विभावादीनामेकाकारता ..	३ .. .. .	४६
रसोद्भेदे विभावादीनां कारणत्वकथनं ..	३ .. .. .	४५
रासकलच्छायां .. .. .	६ .. .. .	५४८
रूपकनामकदृष्टकाव्यभेदाः .. .. .	६ .. .. .	२३५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्ष्यानि ..	१० .. .. .	६६६—६७८
ल		
लक्ष्यभेदाः .. .. .	२ .. .. .	२१
लक्ष्यलक्षणा .. .. .	२ .. .. .	१५
लक्ष्याश्रया व्यञ्जना .. .. .	२ .. .. .	२६
लक्ष्याष्टसिक्तकथनं .. .. .	२ .. .. .	१३
लक्ष्या सारोपाध्यवसाना .. .. .	२ .. .. .	१७
ललितं, नायिकालङ्कारः .. .. .	३ .. .. .	१४४
लाटानुप्रासः, अलं .. .. .	१० .. .. .	६३८
लास्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्ष्यानि च .. .. .	६ .. .. .	५०४—६
लीला, नायिकालं .. .. .	३ .. .. .	१३६
व		
वक्रोक्तिः, अलं .. .. .	१० .. .. .	६४१
वत्सलरसः .. .. .	३ .. .. .	२४१
वाक्यस्वरूपं .. .. .	२ .. .. .	६
वासकसम्बलक्ष्यं .. .. .	३ .. .. .	१२०
विकल्पालङ्कारः .. .. .	१० .. .. .	७३८
विकृतं, नायिकालं .. .. .	३ .. .. .	१४६

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
विक्षेपः .. .. .	३ .. .. .	१४६
विचित्रं, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७२२
विच्छिन्तिः, नायिकासं .. .. .	३ .. .. .	१३८
विटलक्ष्यं .. .. .	३ .. .. .	७८
विटविदूषकयोर्मध्यता .. .. .	३ .. .. .	८५
विदूषकलक्ष्यं .. .. .	३ .. .. .	७६
विद्याभासः .. .. .	१० .. .. .	७१५
विनोक्तिः, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७०२
विप्रलब्धलक्ष्यं .. .. .	३ .. .. .	११८
विभावकथनं तद्भेदौ च .. .. .	३ .. .. .	६१—६२
विभावना तद्भेदौ च, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७१६
विभ्रमः, नायिकासं .. .. .	३ .. .. .	१४३
विमर्षाङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च .. .. .	६ .. .. .	३७८—३८
विरहोत्कण्ठितलक्ष्यं .. .. .	३ .. .. .	१२१
विरोधाङ्गारः सभेदः .. .. .	१० .. .. .	७१८
विनासलक्ष्यं .. .. .	३ .. .. .	६१—१३७
विनासिलक्ष्यं .. .. .	६ .. .. .	५५२
विज्योक्तः, नायिकासं .. .. .	३ .. .. .	१३६
विशेषरुद्धेदाश्च, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७२५
विशेषोक्तिः, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७१७
विषमः, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	७२०
वीथीलक्ष्यं .. .. .	६ .. .. .	२८६—५२०
वीथ्यङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च .. .. .	६ .. .. .	५२१—५३२
वृत्त्यनुप्रासः, अर्थं .. .. .	१० .. .. .	६३५
वृत्तयस्तद्विनियोगाश्च .. .. .	६ .. .. .	४१०
व्यञ्जनाद्वैविध्यकथनं .. .. .	२ .. .. .	२४

## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
व्यञ्जनावृत्तिः.. . . . .	२ . . . . .	२३
व्यञ्जनस्थानीया तात्पर्याख्या वृत्तिः ..	२ . . . . .	३१
व्यञ्जनाखीकारः .. . . . .	५ . . . . .	२६०—२७१
व्यतिरेकस्तद्धेदाच्च, अर्थं .. . . . .	१० . . . . .	७००
व्यभिचारिभावलक्षणभेदानामानि ..	३ . . . . .	१६८—२०२
व्याघातः, अर्थं .. . . . .	१० . . . . .	७२६—९७
व्याजोक्तिः, अर्थं .. . . . .	१० . . . . .	७४६
व्याजस्तुतिरक्षणभेदौ, अर्थं.. . . . .	१० . . . . .	७०७
व्यायोगलक्षणं .. . . . .	६ . . . . .	५१४
शु		
श्रुतनायकः .. . . . .	३ . . . . .	७४
श्रुत्यर्थव्यञ्जनयोः परस्परं सह- कार्यसहकारकभावकथनं } ..	२ . . . . .	२६
शिल्पकलक्षणं .. . . . .	६ . . . . .	५५१
शृङ्गारसहायाः .. . . . .	३ . . . . .	७७
शोभालक्षणं .. . . . .	३ . . . . .	६०—१२६
अव्यक्ताव्यभेदौ .. . . . .	६ . . . . .	५५७
अभिहितं उपरूपकभेदः .. . . . .	६ . . . . .	५५०
अनुप्रासः .. . . . .	१० . . . . .	६२६
श्लेषलक्षणभेदाः .. . . . .	१० . . . . .	६४३—६४४
श्लेषालङ्कारः .. . . . .	१० . . . . .	७०५
स		
संज्ञापकं उपरूपकभेदः .. . . . .	६ . . . . .	५४६
संख्युक्तिः, अर्थं .. . . . .	१० . . . . .	७५६
सकलनायिकानामनुरागेक्षितानि ..	३ . . . . .	१५५
सदृशस्वरूपं .. . . . .	६ . . . . .	५४२
समं, अर्थं .. . . . .	१० . . . . .	७९१



## साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकसंख्या ।
समवकारणक्षयं . . . . .	६ . . . . .	५१५
समाधिः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७४०
समुच्चयाङ्गारः . . . . .	१० . . . . .	७३६
सहेक्तिः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७०१
सन्ध्यानि मुखगतानि तल्लक्ष्यानि च . . . . .	६ . . . . .	३३८—३५०
सात्वतीष्टचित्तदिशेवास्तल्लक्ष्यानि च . . . . .	६ . . . . .	३१६—३१६
सात्त्विकभावास्तल्लक्ष्यानि . . . . .	३ . . . . .	१६६—१६७
समासोक्तिः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७०३
सारः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७३१
सङ्गः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७५७
सङ्केतगृहस्थलक्षणं . . . . .	२ . . . . .	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रील० तद्भेदा च . . . . .	३ . . . . .	१११
सामान्याङ्गारः . . . . .	१० . . . . .	७४५
स्वप्नाङ्गारः . . . . .	१० . . . . .	७४८
स्थायिभावलक्षणभेदतत्त्वज्ञानानि . . . . .	३ . . . . .	१०५—१०७
स्मर्याङ्गारः . . . . .	१० . . . . .	६६८
समावेक्तिः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७५०
सस्त्रियस्त्रैविध्यं . . . . .	३ . . . . .	६८
सस्त्रीलक्षणं . . . . .	३ . . . . .	६७
सस्त्रीभेदाः [१३] . . . . .	३ . . . . .	१०८
साधोर्भट्टकालक्षणं . . . . .	३ . . . . .	११३
४		
हस्तोपलक्षणं . . . . .	६ . . . . .	५५५
हसितं, नायिकां . . . . .	३ . . . . .	१५१
हावः, नायिकां . . . . .	३ . . . . .	१२७
हेजा, नायिकां . . . . .	३ . . . . .	१२८
हेठः, अर्थं . . . . .	१० . . . . .	७१२

16085

## ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author.....

Title *Sahitya Darpana - vol. 1.*Call No. *891.201*  
*V822 SR (V.1)*

Date of Issue	Issued to	Date of Return
<i>2.51.</i>	<i>Deb. Kumar Datta</i>	<i>23.4.51.</i>
<i>11.51</i>	<i>Delannay</i>	
<i>9.11.5.</i>	<i>Delannay.</i>	<i>9.1</i>

Library of the  
**ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL**  
 Call No. *891.201/V822 SR (V.1)*  
 Accession No. *16085*.....



